

DARIUSZ MATELSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Starania o restytucję poloników z Rosji w latach Trzeciej Rzeczypospolitej

1. Efekty rewindykacji z ZSRR w czasach PRL (1944–1989)

Związek Radziecki uznał, iż grabież mienia kulturalnego na obszarach zajętych przez Armię Czerwoną w latach 1944–1945 jest podstawową formą uzupełnienia strat wojennych w dziedzinie kultury jaką zadała mu Trzecia Rzesza po 22 czerwca 1941 r. Od tej zasady odstępowano bardzo rzadko. Dotyczyło to zarówno obszaru II Rzeczypospolitej (pomniejszonej w 1944 r. o kresy wschodnie), jak i ziem poniemieckich (przyznanych Polsce w Poczdamie). Przy czym za ziemie poniemieckie uznawano również obszary II Rzeczypospolitej „wcielone do Rzeszy”¹; jedynie dawne Generalne Gubernatorstwo

¹ Tereny, które przypadły Trzeciej Rzeszy na mocy układu niemiecko-radzieckiego o przyjaźni i granicach z 28 września 1939 r. (48,5% przedwojennego terytorium Polski), zostały dekretem Hitlera z 8 października tegoż roku podzielone na „ziemie wcielone do Rzeszy” zwane też „wschodnimi ziemiami wcielonymi” (*eingegliederte Ostgebiete*), które objęły przedwojenne województwa: śląskie, poznańskie i pomorskie oraz część województw: białostockiego, kieleckiego, krakowskiego, łódzkiego i warszawskiego. Natomiast z pozostałych terenów utworzono Generalne Gubernatorstwo (*Das Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*, a od 31 lipca 1940 r. – *Generalgouvernement*). Ziemie wcielone do Rzeszy zostały podzielone na okręgi Rzeszy: Gdańsk-Prusy Zachodnie (*Reichsgau Danzig-Westpreußen*) i okręg poznański (*Reichsgau Posen*, od 29 stycznia 1940 r. przemianowany na Kraj Warty – *Reichsgau Wartheland*). Pozostałe obszary wcielono do państwa pruskiego: do Prus Wschodnich – powiat suwalski (*Sudauen*), część powiatu augustowskiego do rejencji Gąbin (*Regierungsbezirk Gumbinnen*), część powiatu działdowskiego do rejencji Olsztyn (*Regierungsbezirk Allenstein*), z części województwa warszawskiego utworzono rejencję ciechanowską (*Regierungsbezirk Zichenau*); do Śląska – rejencję katowicką (*Regierungsbezirk Kattowitz*), która wraz z rejencją opolską (*Regierungsbezirk Oppeln*), należąca

traktowano jako „rzeczywiste” obszary polskie. Kwalifikacja polskich dóbr kultury na tych obszarach jako mienia poniemieckiego była w wykonaniu oficerów Armii Czerwonej i NKWD aktem bezprawnym, albowiem ich kwalifikacja była dowolna i jednostronna. Postępowano tak, mimo że Polska była członkiem koalicji antyhitlerowskiej – a więc aliantem ZSRR.

Armia Czerwona w latach 1944–1945 z wolnością od faszyzmu jednocześnie przyniosła ze sobą obyczaje i nędzę oraz ustrój własnego kraju². Powszechnie rodziły się obawy dotyczące rzeczywistych celów politycznych Związku Radzieckiego i zachowania się żołnierzy Armii Czerwonej. Po wyparciu Niemców wracała do swych siedzib, mieszkań, zabudowań i gospodarstw wysiedlona ludność polska. Często znajdowała zupełnie zmienione warunki, a nowa dyktatura odebrała wielu Polakom blask wolności.

Za Armią Czerwoną szły grupy złożone z archiwistów, historyków sztuki i muzealników (tzw. „bataliony kulturalne NKWD”)³, którzy

przed wojną do Rzeszy, tworzyła prowincję śląska, podzieloną następnie 20 grudnia 1940 r. na prowincję Śląsk Dolny ze stolicą we Wrocławiu oraz Śląsk Górny ze stolicą w Katowicach (czyli już nie w Opolu jak poprzednio). Dnia 1 sierpnia 1941 r. do Prus Wschodnich przyłączono także tzw. okręg białostocki (*Bezirk Bialystok*, lecz bez specjalnego zarządzenia). Spośród okręgów na ziemiach wcielonych, największy terytorialnie był Kraj Warty, składający się wyłącznie z obszarów, które w latach 1918–1939 należały do Polski. Z kolei Generalne Gubernatorstwo podzielono na dystrykty: krakowski, lubelski, radomski, warszawski. Po rozpoczęciu wojny niemiecko-radzieckiej 22 czerwca 1941 r. ziemie wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej, okupowane w latach 1939–1941 przez Związek Radziecki, zostały wcielone: do Generalnego Gubernatorstwa jako dystrykt galicyjski (wprawdzie bez specjalnego zarządzenia) – województwo lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie; do Komisariatu Rzeszy Ukraina (Reichskommissariat Ukraine) – województwo wołyńskie i część poleskiego; a pozostałe do Komisariatu Rzeszy Kraj Wschodu (Reichskommissariat Ostland) – województwo wileńskie, nowogródzkie i część poleskiego. Zob. D. Matelski, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa–Poznań 1999, s. 187–188.

² Łukasz Kamiński pisał, że „Ilekróć wojska sowieckie maszerowały przez Polskę, tylekróć zdarzały się gwałty, mordy, rabunki, a społeczeństwo paraliżował lęk. [...] Po kapitulacji Niemiec w wielu miastach zapłonęły »poходnie zwycięstwa«, czyli nie tylko pojedyncze obiekty, ale też całe dzielnice. Aby uczcić triumf nad III Rzeszą, spalono m. in. zabytkowe centrum Legnicy [...] **wywożono całe fabryki. Demontowano mosty, linie kolejowe i energetyczne. Dużym wzięciem u zwycięzców cieszyły się dzieła sztuki, meble i inne elementy wyposażenia**” [podkr. – D. M.]. Ł. Kamiński, *Okupacja wyzwolenca*, „Wprost”, nr 14 z 7 kwietnia 2002, s. 72. Podobnie było w Trzebnicy. Zob. L. Adamczewski, *Jadwiga i tajemnicze podziemia*, „Głos Wielkopolski” (dodatek turystyczny), z 20 stycznia 2002, s. 2, nr 19 (17 594).

³ Zwano je także „trofeijnymi brygadami”. Ich działalność była koordynowana przez Komitet ds. Sztuki przy Radzie Ministrów ZSRR, którym kierowali m. in. Leonid Charko, Pierowski, Szerbinin, Zorin i Leontij Denisow. Zob. W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. II, Warszawa 1994, s. 46; M. Korzon, *Przyczynek do historii gdańskich*

napotkane dobra kultury traktowali jako „zdobycz wojenna”⁴, mimo wydania 9 sierpnia 1944 r. rozkazu przez Kwaterę Główną Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej w sprawie ochrony mienia polskiego, instytucji państwowych, właścicieli prywatnych i samorządów⁵. Jak relacjonował wkrótce po wojnie z Olsztyna Ministerstwu Kultury i Sztuki RP, pełnomocnik rządu do spraw kultury na Okręg Mazurski inż. Jan Grabowski: „Jednocześnie udało się ocalić od wywiezienia bibliotekę katedralną we Fromborku (bezcenne kopernikana), która była już spakowana”⁶. Miała pojechać do Królewca (od 1946 r. Kaliningradu). Dobra kultury w innych miejscowościach Ziemi Zachodnich i Północnych Polski miały mniej szczęścia⁷.

zbiorów artystycznych (I), „Cenne – Bezcenne – Utracone” 2000, nr 1 (19), s. 26; L. Adamczewski, *Podpułkownik Denisow szuka skarbów*, „Głos Wielkopolski”, z 22–23 grudnia 2001, nr 299 (17 570), s. 7. Na obszarze radzieckiej strefy okupacyjnej przejęły one kontrolę nad prawie 1400 nazistowskimi magazynami zrabowanych dzieł sztuki, które w większości pojechały do „Ojczyzny Proletariatu”. B. Steinborn, E. Houszka, *Dokumentacja cudzego mienia*, „Muzealnictwo” 2000, t. 42, s. 165–166.

⁴ Oto wymowny fragment wspomnień mjr. Siergieja Sidorowa (przedstawiciela ZSRR przy Sojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec): „Przybyliśmy do Poznania, a stamtąd do Meseritz (Międzyrzeczca) [tzw. Międzyrzecki Rejon Umocniony (MRU) – D. M.]. Mieszkańcy miasta powiadomili radziecką komendanturę, że specjalna jednostka SS ostatnio zajęta była zwożeniem i lokowaniem czegoś w tajemniczych fortyfikacjach podziemnych. [...] Rozpoczęliśmy więc penetrację tych bunkrów i w rezultacie szczegółowych poszukiwań znaleźliśmy głęboko pod ziemią doskonale zamaskowaną komorę, obudowaną ze wszystkich stron litym betonem. [...] Co zobaczyliśmy? Rozbitą starą porcelanę i kryształy. Poniewierały się różnego rodzaju monety. **Pod ścianą stopy skrzyń, w których znajdowały się obrazy, grafiki, akwaforty, rzeźby, dzieła sztuki zdobniczej – jak się później okazało – zostały zrabowane przez hitlerowców z muzeów Warszawy, Krakowa, Poznania, Gdańska... O naszym odkryciu zawiadomiliśmy natychmiast towarzysza Zorina. Na jego polecenie skarby kultury polskiej zostały spakowane i przewiezione do najbliższej stacji kolejowej. Transport został skierowany do Moskwy** [podkr. – D. M.]”. L. Adamczewski, *Rekompensata?*, „Głos Wielkopolski”, 13 października 1995, nr 239 (15 691), s. 4; idem, *Dziwna troska*, „Głos Wielkopolski”, 22 lipca 2002, nr 169 (17 744), s. 6; idem, *Co kryje zawal?*, *ibidem*, 18 stycznia 2002, nr 15 (17 590), s. 6. Największymi składnicami zrabowanych w Europie Środkowej dóbr kultury były w ZSRR: Ermitaż i Muzeum im. Puszkina. Zob. „Cenne – Bezcenne – Utracone” 1997, nr 6, s. 11.

⁵ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VIII, Warszawa 1974, s. 187–188.

⁶ L. Adamczewski, *Skarby wywiezione w cysternie*, „Głos Wielkopolski” z 21 września 2001, nr 221 (17 492), s. 10. Natomiast Archiwum Kapituły we Fromborku wojska niemieckie zdały ewakuować i wywieźć do centralnych Niemiec.

⁷ W kwietniu 1945 r. Ministerstwo Kultury i Sztuki oddelegowało do Gdańska prof. Michała Walickiego, którego zadaniem było zabezpieczenie mienia kulturalnego. Jednak radziecka komendantura wojskowa uniemożliwiła mu wykonanie misji. Wówczas do ZSRR wysłano transport z eksponatami zabranymi z muzeów gdańskich.

Dopiero po latach jako „dar narodu radzieckiego” wracały do kraju⁸.

Nie udało się ocalić przed rabunkami – zarówno ze strony Armii Czerwonej, jak i miejscowej ludności – zbiorów Muzeum Śląskiego w Katowicach, które od jesieni 1939 r. były zdeponowane w Landesmuseum w Bytomiu⁹. Jeszcze gorzej było z księgozbiorami, które Rosjanie zwieźli najpierw do Wilkanowa (gdzie urządzili składnicę), a następnie do ZSRR¹⁰. Podobnie było w Tyńcu pod Krakowem¹¹. Ponadto znaczna część polskiego mienia archiwalnego i gospodarczego przejęta przez Rosjan w okupowanych Niemczech została wywieziona do ZSRR i tylko częściowo wróciła w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych do Polski¹². Ponadto część poloników została przez Rosjan zdeponowana w Archiwum Centralnym Radzieckiej Strefy Okupacyjnej w Poczdamie (po utworzeniu NRD przekształcone

C. Skuza, *Odzyskanie mienia polskiego po II wojnie światowej*, Piła 1992, s. 399, przyp. 184; M. Korzon, *Przyczynek do historii gdańskich... (I)*, s. 26–27. Zob. także: L. Adamczewski, *Zaginione organy [ze Szczecina]*, „Głos Wielkopolski” z 24 maja 2002, nr 120 (17 695), s. 6.

⁸ M. Mierzwiński, *Restitutio ad integrum. Refleksje z okazji 25-lecia Muzeum Zamkowego w Malborku*, „Muzealnictwo” 1988, t. 31, s. 36–48; M. Korzon, *Przyczynek do historii gdańskich zbiorów artystycznych (III)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone” 2000, nr 2 (20), s. 31; eadem, *Przyczynek do historii gdańskich zbiorów artystycznych (III)*, *ibidem*, 2000, nr 3 (21), s. 6–9.

⁹ M. Kuhnke, *Muzeum Śląskie w Katowicach (1927–1939)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone” 2001, nr 5 (29), s. 6–8. Z kolekcji około 100 tys. eksponatów brakuje nadal 1314 z nich, w tym ponad 100 obrazów, m. in. doskonałej kompozycji Maksymiliana Gierymskiego *Alarm w obozie powstańczym*, Leopolda Löfflera *Dziewczynki z kanarkiem*. Nie odnaleziono prac Władysława Ślewińskiego, Henryka Siemiradzkiego, Stanisława Ignacego Witkiewicza, Leona Wyczółkowskiego, Juliana Fałata, Tadeusza Pruszkowskiego, a także 33 kilimów z XVIII i XIX w. Zob. M. Meschnik, *Katalog zaginionych obrazów ze zbiorów Muzeum Śląskiego w Katowicach*, Bytom 1985.

¹⁰ C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, s. 312.

¹¹ „W połowie marca zjawił się w Tyńcu oficer radziecki i, mając do dyspozycji oddział żołnierzy, przewiózł archiwalia do Skawiny, załadował do wagonów i przekazał do Lwowa. Dokonało się to w obecności dr W.[ojciecha] Hejnosza, gdyż ja w tych dniach przebywałem w Krakowie. Dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności udało mi się uniknąć wyjazdu do Lwowa”. M. Wąsowicz, *Ze wspomnień archiwisty (1929–1953)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1985, t. I, s. 98.

¹² Znaczący zagadnienia – prof. Andrzej Tomczak z UMK – w czasach PRL na ten temat mógł napisać zaledwie jedno zdanie, iż: „archiwalia, które znalazły się w radzieckiej strefie okupacyjnej zostały zabezpieczone przez Armię Czerwoną i wróciły do Polski ze Związku Radzieckiego w okresie późniejszym, głównie na początku lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych”. A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich i ich współczesna organizacja*, [w:] H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 415.

w Deutsches Zentralarchiv, Abteilungen I, Potsdam), które dla polskiej komisji rewindykacyjnej było niedostępne¹³.

Podpisanie porozumienia w sprawie wymiany narodowych skarbów kultury między Polską a ZSRR nastąpiło dopiero 27 maja 1946 r. w Moskwie¹⁴. Przewidywało ono reewakuację lub rewindykację poloników – jednak była ona jedynie symboliczna¹⁵. Natomiast strona polska w 1947 r. przekazała ZSRR znaną w Adelinie na Dolnym Śląsku część wywiezionego przez Niemców w 1944 r. księgozbioru Biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego (319 inkunabułów, 1538 rękopisów, 3164 książki oraz 1165 eksponatów kartograficznych), a w 1951 r. – 49 obrazów z Muzeum Etnograficznego we Lwowie,

¹³ F. Paprocki, *Materiały archiwalne do historii Polski w archiwach NRD*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1956, t. II, z. 2, s. 335. Zob. także: S. Jasiczek, *Materiały archiwalne w Poczdamie i Merseburgu z lat 1850–1920 dotyczące historii gospodarczej ziem polskich*, „Archeion” 1960, t. XXXIII, s. 127–142. Zob. także: S. Nawrocki, *Archiwistyka i regionalizm*, Poznań 1995, s. 179–185.

¹⁴ *Wspólny komunikat z 27 maja 1946 r. o pobyciu w Moskwie delegacji KRN i Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Polska Ludowa – Związek Radziecki 1944–1974. Zbiór dokumentów i materiałów*, Warszawa 1974, s. 127 (dok. 77). Układ ten poprzedzony był jednak umowami o wymianie ludności z Białoruską SRR i Litewską SRR z 9 września 1944 r., których art. 3 zezwalał wysiedlanym (w tekście umów: „ewakuowanym”) na wywóz do kraju przemieszczenia: „dzieł sztuki i starożytności, jeżeli jedno lub drugie stanowią kolekcję lub też w oddzielnych egzemplarzach”, o ile były one własnością rodzinną i łącznie z całym bagażem nie przekraczały dopuszczalnej wagi dwóch ton na rodzinę (art. 3, pkt 2 i 4). Natomiast protokół do układów przewidywał dodatkowo, że księża ewakuujący się do Polski razem z parafianami, mogli zabrać ze sobą wyposażenie kościoła i przedmioty kultu. Natomiast art. 3. umowy z Ukrainą SRR z 22 września 1944 r. sformułowano następująco: „W związku z ostatecznym uregulowaniem granicy państwowej i wzajemną wymianą ludności między obu państwami, uważając, że twory ducha narodowego, a więc wartości kulturalne, są własnością danego narodu bez względu na miejsce, gdzie one powstały, [...] a także chcąc podkreślić braterskie stosunki łączące oba Narody, obie układające się strony zgadzają się na repatriację ze swych terytoriów tych dóbr kulturalnych, które ze względu na swój narodowy charakter stanowią własność kulturalną drugiej układającej się strony”. *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VIII, 1974, s. 227 in.; W. Kowalski, *Repatriacja dóbr kultury w sytuacji cesji terytorialnej i rozpadu państw wielonarodowych*, Warszawa 1998, s. 24–25.

¹⁵ Jak podaje znawczyni zagadnienia: „do Polski w tym czasie zwrócono 15733 przedmioty, wśród których było: 426 obrazów olejnych, 2995 grafik, 201 ksiąg, 84 sztuki starożytnej broni, 299 przedmiotów ze sprzętów kościelnych, 11 354 numizmatów, 374 wyrobów z porcelany i szkła, a także 13 skrzyń materiałów archeologicznych. W 1950 r. do kraju powróciła część zbiorów wilanowskich, zaś w roku 1953 relikwie kopernikańskie, materiały archiwalne i biblioteczne”. Z. Strzyżewska, *Konfiskaty warszawskich zbiorów publicznych po powstaniu listopadowym*, Warszawa 2000, s. 19–20.

które Niemcy wywieźli w 1944 r. i zdeponowali w gmachu Muzeum Narodowego w Krakowie¹⁶. Kolejna tura przekazywania polskich dóbr kultury miała miejsce w 1950¹⁷, 1951¹⁸ i 1952 r.¹⁹ Później strona polska nie wysuwała – ze zrozumiałych względów – dalszych roszczeń. Dopiero odwilż polityczna po XX zjeździe KPZR w lutym 1956 r. spowodowała, iż ZSRR z własnej inicjatywy poinformował 8 lipca 1956 r.²⁰ władze polskie, że posiada przywiezione po II wojnie światowej z Niemiec polskie dzieła sztuki. Latem 1956 r. przebywała w Moskwie i Leningradzie delegacja Ministerstwa Kultury i Sztuki, którą kierowali Lucjan Motyka i Stanisław Lorentz²¹. Przekazanie poloników miało miejsce 3 września i 2 października 1956 r. w Warszawie²². Zwrócono wówczas 12 518 dzieł sztuki: 798 obrazów, 10 516 rysunków i grafik, 181 rzeźb oraz około tysiąca przedmiotów sztuki zdobniczej, zabranych przez Armię Czerwoną w 1945 r. z okupowanych Niemiec²³ do Muzeum Puszkina

¹⁶ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. IX, Warszawa 1974, s. 266 (dok. 167); K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów polskich z ZSRR w latach 1945–1964*, Lublin 1982, s. 77–78.

¹⁷ Przewieziono w maju 1950 r. ze Lwowa pomniki Jana III Sobieskiego, Kornela Ujejskiego i Aleksandra Fredry, które stały w Gdańsku, Szczecinie i Wrocławiu. K. Wróbel-Lipowa, *op. cit.*, s. 73; M. Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948*, Wrocław 1996, s. 158.

¹⁸ W styczniu 1951 r. w Moskwie przekazano wiceminister szkolnictwa wyższego Eugenii Krassowskiej cenny zespół dzieł sztuki (55 obrazów malarzy niderlandzkich, włoskich i francuskich – zgromadzone w końcu XVIII w. przez Stanisława Kostkę Potockiego), wywieziony przez Niemców z Wilanowa w czasie powstania warszawskiego, następnie przejęty przez Armię Czerwoną w Niemczech i wywieziony do ZSRR. Natomiast 29 listopada 1951 r. z Kijowa wróciło 6 obrazów Jerzego i Wojciecha Kossaków. Zob. S. Lorentz, *Wystawa obrazów wywiezionych przez hitlerowców z Galerii Wilanowskiej, uratowanych przez Armię Radziecką i zwróconych Polsce*, „Przegląd Artystyczny” 1951, nr 2, s. 20–22; C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, s. 314–315.

¹⁹ A. Tomczak, *op. cit.*, s. 425. Wróciły wówczas do Polski rękopisy Mikołaja Kopernika, pisma Marcina Kromera, rękopisy Ignacego Kraszewskiego oraz część zasobu Archiwum Państwowego w Poznaniu (archiwalia dotyczące landratury i starostwa Nowy Tomyśl, Urzędu Skarbowego i Komisji Osadniczej Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Poznaniu) – łącznie 359 pozycji w 12 skrzyniach. K. Wróbel-Lipowa, *op. cit.*, s. 76.

²⁰ *Polska Ludowa – Związek Radziecki 1944–1974...*, s. 193 (dok. 113).

²¹ C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, s. 316; A. Rottermund, *Stanisław Lorentz as an Authority on Polish Art of the Enlightenment*, „Bulletin du Musée National de Varsovie” 1991, nr 1, s. 5–20.

²² *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945–1972. Dokumenty i materiały*, oprac. E. Basiński i T. Walichnowski, Warszawa 1974, s. 316 (dok. 153).

²³ Natomiast Zofia Strzyżewska podaje, że strona polska otrzymała 12 495 przedmiotów, w tym: 796 obrazów, 10 546 grafik, 166 rzeźb oraz 987 przedmiotów z kategorii sztuki stosowanej. Zob. Z. Strzyżewska, *op. cit.*, s. 20.

w Moskwie²⁴. Wśród zwróconych dzieł były obrazy: Józefa Brandta, Józefa Chełmońskiego, Wojciecha Gersona, Aleksandra Gierymskiego, Stanisława Lentza, Jana Matejki, Henryka Rodakowskiego, Franciszka Smuglewicza i Leona Wyczółkowskiego. Natomiast 22 grudnia 1956 r. przyjechał z Moskwy do Warszawy transport zawierający dalsze 6408 eksponatów muzealnych. Między innymi powrócił wówczas do Poznania (ewakuowany w 1943 r. i „wyzwolony” w Niemczech przez Armię Czerwoną w 1945 r.) obraz *Wybrzeże w Pourville* Claude’a Oskara Moneta – jedyne płótno tego malarza będące w państwowych zbiorach muzealnych w Polsce²⁵ oraz 77 obrazów do Muzeum Śląskiego we Wrocławiu (czyli część zbiorów zrabowanych przez Armię Czerwoną w 1945 r.)²⁶.

Jednak rzeczywiste wznowienie polsko-radzieckich negocjacji rewindykacyjnych nastąpiło dopiero po polskim październiku 1956 r. – gdy rozluźniono wasalną zależność PRL od ZSRR i PZPR od KPZR – wówczas Polska ponownie postawiła na porządku dziennym problem restytucji polskich dóbr kultury znajdujących się na terytorium Związku Radzieckiego. Dnia 18 listopada 1956 r. podpisano w Moskwie (Władysław Gomułka i Nikita S. Chruszczow²⁷) polsko-radziecką deklarację, na nowo regulującą stosunki między obu

²⁴ K. Sroczyńska, *Rewindykacja dzieł sztuki*, [w:] *Materiały do zagadnień muzealnictwa i konserwatorstwa w latach 1944–1963*, red. W. Kalinowski i A. Ryszkiewicz, Warszawa 1968, s. 50.

²⁵ K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów...*, s. 81 i 142; L. Adamczewski, *Rekompensata?...*, s. 3; M. Korzon, *Przyczynek do historii gdańskich...(III)*, s. 24–25 i 31; eadem, *Przyczynek do historii gdańskich...(III)*, s. 6–9; A. Dobrzycka, *Rewindykowane zbiory malarstwa europejskiego w Muzeum Narodowym w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania” 1957, nr 1–2, s. 113–116; H. Gaworzewska, E. Kamińska, *Rewindykacja zbiorów graficznych w Poznaniu*, „Muzealnictwo” 1958, nr 7–8, s. 52–65; A. Gosieniecka, *Wystawa rewindykowanych zbiorów gdańskich*, „Muzealnictwo” 1958, t. 7–8, s. 41–51. Zob. także: „Cenne – Bezcenne – Utracone” 2000, nr 5 (23), s. 2.

²⁶ B. Steinborn, E. Houszka, *op. cit.*, s. 165.

²⁷ Jak podaje Cezariusz Skuza bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej N.S. Chruszczow miał negatywny stosunek do zwrotu Polsce dóbr kultury, w tym Panoramy Raclawickiej, albowiem uważał iż: „malarska wizja bitwy raclawickiej, przedstawiająca wojnę pomiędzy Polakami a Rosjanami, nie będzie służyła budowaniu przyjaźni pomiędzy narodami w nowym okresie. Chruszczow uważał więc, iż najlepszym rozwiązaniem byłoby wspólne zniszczenie dzieła. Przeciwno takiemu rozwiązaniu zaprotestować miał Bolesław Bierut, poparty przez Józefa Stalina. Dopiero kategoryczne postawienie sprawy przez Stalina miałoby jakoby przekonać Chruszczowa i wpłynąć na zmianę jego opinii”. C. Skuza, *Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych*, Toruń 1994, s. 188; M. Matwijów, *Muzea łwowskie w latach 1939–1945 i sprawa ich rewindykacji przez Polskę po II wojnie światowej*, „Muzealnictwo” 1997, t. 39, s. 26. Zob. także: W. T. Kowalski, *Polityka zagraniczna RP 1944–1947*, Warszawa 1971, s. 219–220.

państwami, oraz 22 listopada tegoż roku wymieniono dokumenty ratyfikacyjne, zawartej 30 czerwca 1956 r. w Warszawie między ministrem szkolnictwa wyższego PRL Stefanem Żółkiewskim a ministrem kultury ZSRR Nikołajem A. Michajłowem, umowy o wszechstronnej współpracy kulturalnej między PRL a ZSRR²⁸. Na tej podstawie w latach 1956–1959 i 1961–1964 wróciły do Polski polskie dobra kultury ewakuowane w czasie II wojny światowej do Niemiec (około 24 ton akt, uznanych za zaginione)²⁹, a tam przejęte przez Armię Czerwoną, a także archiwum Polskiego Towarzystwa Historycznego we Lwowie³⁰. Pod koniec 1961 r. udało się odzyskać z Moskwy także część regaliów pochodzących z Zamku na Wawelu, kolekcji arrasów, militariów i sreber³¹.

Rewindykacja z ZSRR uzupełniona została także poprzez repartycję (odpisy i kopie) poloników. W pierwszej połowie lat sześćdziesiątych udało się uzyskać mikrofilmy z materiałów dotyczących stosunków rosyjsko-polskich w latach 1654–1668, fotokopie fragmentu *Pamiętników* króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z Centralnego Państwowego Archiwum Akt Dawnych w Moskwie oraz z zespołu „Galicyjskie Namiestnictwo w g. Lwowi” z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie³². W 1968 r. udało się jeszcze uzyskać 180 klatek mikrofilmów z Centralnego Archiwum Rewolucji Październikowej w Moskwie dotyczących Potockich z Tulczyna, Stanisława Potockiego i Zofii Potockiej z lat 1795–1809, klasztoru bazylianek w Mińsku z 1727 r., dóbr Pożajścia, Łosośny, a także breve Klemensa XII z 1730 r. i Klemensa XIII z 1763 r. ustanawiające odpusty dla klasztoru kamedułów pożajskich³³. Odtąd na długie

²⁸ Umowa obowiązywała przez 14 lat i została zastąpiona przez umowę o współpracy kulturalnej PRL i ZSRR, podpisana 14 grudnia 1970 r. w Moskwie przez Stefana Jędrzychowskiego i Andrieja Gromykę – ministrów spraw zagranicznych obu państw. Dz.U. PRL, 1971, nr 22, poz. 203.

²⁹ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, s. 195.

³⁰ M. Matwijów, *Walka o lwowskie...*, s. 158; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, s. 193. Zob. także: T. Kondracki, *Informacja o materiałach do historii PTH w zbiorach archiwalnych i bibliotecznych Lwowa*, „Kwartalnik Historyczny” 1984, nr 3, s. 539–541.

³¹ J. Miler, *Rewindykacje dóbr kultury z ZSRR po II wojnie światowej (III)*, „Cenne – Bezczne – Utracone” 1999, nr 2 (14), s. 25. Zob. także: A. Fischinger, *Skarbiec koronny na Wawelu*, Kraków 1962.

³² H. Karczowa, *Mikrofilmowanie poloników z archiwów zagranicznych*, „Archeion” 1961, t. XXXV, s. 157; B. Jagiełło, *Mikrofilmy poloników otrzymanych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych z archiwów zagranicznych*, *ibidem*, 1966, t. XLIV, s. 272.

³³ B. Jagiełło, *Mikrofilmy poloników z archiwów ZSRR i Włoch otrzymane przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych*, „Archeion” 1968, t. XLIX, s. 180–181.

lata zapadło niemal całkowite milczenie w sprawach rewindykacji (zwłaszcza poloników lwowskich)³⁴, chociaż podejmowano się różnych sposobów dla jej wznowienia³⁵.

Wobec braku atmosfery politycznej do przeprowadzenia dalszej rewindykacji polskich dóbr kultury z ZSRR, strona polska zadowolila się możliwością repartycji poloników³⁶, czerpiąc sporo informacji z opracowań anglosaskich o archiwach radzieckich³⁷.

³⁴ S. S. Nicieja, *Pośmiertne życie polskiego Lwowa*, „Zeszyty Historyczne” 1994, z. 109, s. 110–118. Znane są także przykłady przenoszenia poloników z Muzeum Historycznego we Lwowie do Ermitażu – jak chociażby w 1949 r. jedyny kompletny husarski półbrojek z XVII w., stanowiący wyposażenie roty hetmana Stanisława Jabłonowskiego, biorącej udział w 1683 r. w bitwie pod Wiedniem. A. W. Sołdatenk o, *Chudożestwiennoje orużje Polshi XVI–XX w. Katalog wriemiennoj wystawki iż fondow Ermitaża*, Leningrad 1990, Kat. nr 7; idem, *Kolekcja broni polskiej w Arsenale Ermitażu*, „Muzealnictwo” 1992, t. 34, s. 82.

³⁵ Jak pisał w swoich pamiętnikach ówczesny I sekretarz KC PZPR Edward Gierek: „Często myślałem, jak podjąć sprawę odzyskania bezcennych polskich historycznych dzieł sztuki znajdujących się na terytorium ZSRR. Próbowałem sondować szanse rewindykacji chociażby niektórych z nich. Odpowiedź była jednoznacznie negatywna. Argumentowano, że rewindykacja polskich zabytków kultury może wywołać analogiczne żądania ze strony innych państw, głównie Niemiec, a to mogłoby prowadzić do różnych niekorzystnych konsekwencji. W tej sytuacji postanowiłem podjąć sprawę od innej strony. Zbliżał się termin zakończenia rekonstrukcji Zamku Królewskiego w Warszawie. Z różnych części świata, i to nie tylko od Polonii, napływały dzieła sztuki, które kiedyś znajdowały się w Zamku bądź pochodziły z tej samej epoki. Między innymi prezydent [Francji] Valery Giscard D’Estaing ofiarował cenny sekretarzyk. Zwróciłem się do [Leonida] Breżniewa wskazując, że byłoby dobrze przyjęte przez polskie społeczeństwo, gdyby i on przekazał z radzieckich zbiorów przedmioty wchodzące kiedyś w skład wyposażenia Zamku. Intencją moja było stworzenie pewnego precedensu w zwrocie dóbr polskiej kultury, jeśli nie jest możliwe w formie rewindykacji, to chociażby daru. Liczyłem przy tym, że osoba ofiarodawcy będzie dostatecznie zachęcającym czynnikiem do podobnych gestów ze strony instytucji radzieckich”. E. Gierek, *Smak życia. Pamiętniki*, Warszawa 1993, s. 175. W rzeczywistości zamiast daru, strona radziecka sprzedała Polsce tzw. polską kolekcję broni z Arsenalu w Ermitażu w 1977 r., dla odtworzenia kolekcji Zamku Królewskiego w Warszawie. A. W. Sołdatenk o, *Kolekcja broni polskiej...*, s. 82.

³⁶ Niezwykle cenne informacje o rozmieszczeniu poloników dotyczących wybitnych rodów magnackich i szlacheckich w czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz czasów zaborów zawierało dwutomowe wydawnictwo pt. *Liczyje archiwunije fondy w gosudarstwiennych archiwach SSSR. Gławnoje Archiwnoje Uprawlenie pri Sowietie Ministrow SSSR. Gosudarstwiennaja Biblioteka SSSR im. I. Lenina. Archiw Akademii Nauk SSSR*, t. I (A–M), Moskwa 1962; t. II (N–Ja), Moskwa 1963. Zob. P. Bańkowski, *Polskie archiwa osobiste, rodzinne i rodowe znajdujące się w radzieckich zbiorach państwowych*, „Archeion” 1967, t. XLVII, s. 131–145.

³⁷ P. G. Kennedy, *Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Moscow and Leningrad*, Princeton–New Jersey 1972; eadem, *Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Estonia, Latvia, Lithuania and Belorussia*, Princeton–New Jersey 1981; eadem, *The Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw. Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania*, Cambridge–Massachusetts 1984.

Zagadnienie „białych plam” w stosunkach polsko-radzieckich stało się w kwietniu 1987 r. przedmiotem rozmowy I sekretarza KC PZPR Wojciecha Jaruzelskiego z sekretarzem generalnym KC KPZR Michaiłem Gorbaczowem. W dniu 21 kwietnia podpisano specjalną *Deklarację o współpracy w dziedzinie ideologicznej, nauki i kultury między PZPR i KPZR*³⁸, a w maju tegoż roku – niejako na zachętę – przekazano stronie polskiej 2450 książek ze zbiorów Ossolineum we Lwowie³⁹. W miesiąc później powołano polsko-radziecką komisję historyków partyjnych (przewodniczącymi zostali Jarema Maciszewski i G. Smirnow)⁴⁰, której zadaniem było opracowanie tematów „tabu” w dwustronnych stosunkach. Jednak zasadniczych postępów nie poczyniono, gdyż – jak stwierdził w 1989 r. premier Mieczysław Rakowski – przywódcy ZSRR byli kapłanami świętego ognia marksizmu-leninizmu i ujawnienie wszelkich kompromitujących ZSRR dokumentów uważali za szkodliwe dla stosunków polsko-radzieckich (mogłyby wzmocnić antyrosyjskość)⁴¹. Podjęto także zagadnienia restytucyjne. Ich jedynym efektem było przekazanie w połowie 1989 r. w Konsulacie Generalnym PRL w Leningradzie skarbów Zamku Królewskiego w Warszawie. Były to cztery supraporty francuskiego malarza Jeana Pillemeta, ewakuowane w 1944 r. przez Niemców na Śląsk, a stamtąd wywiezione przez Rosjan do Moskwy, a w 1951 r. zdeponowane w muzeum w Pałacu Jekaterinowskim w Puszkynie⁴².

³⁸ „Trybuna Ludu” z 22 kwietnia 1987, s. 1.

³⁹ Jak pisze znawca zagadnienia, Jacek Miler: „Po rozpakowaniu we Wrocławiu (wcześniej Polacy nie mieli wglądu do zaplombowanych skrzyń) okazało się, że jest to zbiór niewielkiej wartości: 1170 t.[omów] ze znakami własnościowymi Ossolineum oraz 1272 t.[omy] różnych książek, pochodzących przed wojną z zasobów wydawnictwa Ossolineum. Ok. 75% transportu pochodziło z lat 1901–1939”. J. Miler, *Rewindykacje dóbr kultury z ZSRR... (III)*, s. 25. Zob. także: M. Matwijów, *Walka o lwowskie...*, s. 158.

⁴⁰ W skład polskiego zespołu Wspólnej Komisji Uczonych PZPR i KPZR do Spraw Historii Stosunków między PRL a ZSRR ponadto weszli prof. prof.: Eugeniusz Kozłowski, Włodzimierz Tadeusz Kowalski, M. Kuczyński, Marian Leczyk, Czesław Łuczak, Czesław Madajczyk, Ryszard Nazarewicz, Kazimierz Sobczak, Bronisław Syzdek, Mieczysław Tanty, Tadeusz Walichnowski i Marian Wojciechowski. Natomiast zespół radziecki reprezentowali prof. prof.: A. Czubarjan, W. Danajew, I. Jaźborowska, P. Koczeruga, A. Narocznicki, W. Parsadanowa, B. Popow, T. Porfiriewa, O. Rzeszewski, G. Trukan i W. Żurawlew. Zob. *Przesiedlenia i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945. Przegląd piśmiennictwa*, red. T. Walichnowski, Warszawa 1989, s. 12–12, przyp. 8.

⁴¹ Np. postulowana przez stronę polską sprawa anulowania przez ZSRR układu niemiecko-radzieckiego z 23 sierpnia 1939 r. nastąpiła dopiero 24 grudnia 1989 r. uchwalał II Zjazd Deputowanych Ludowych (1432 głosami za, 252 przeciw i 264 wstrzymującymi), uznającą tajny protokół za sprzeczny z prawem międzynarodowym i nieważny od samego początku. M. Rakowski, *Gorbaczow. Pierwszy i ostatni*, Warszawa 1992, s. 178–181.

⁴² A. Bielakowa, *Powróciły na Zamek Królewski*, „Kraj Rad”, z 6 sierpnia 1989, nr 32; C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, s. 318.

2. Zabiegi władz Trzeciej Rzeczypospolitej o rewindykację z ZSRR (1989–1991)

Zagadnienia rewindykacji polskich dóbr kultury z ZSRR podjęto bezpośrednio po ukonstytuowaniu się 12 września 1989 r. rządu Tadeusza Mazowieckiego. W liście skierowanym wówczas do Fiodora M. Waganowa (dyrektor Głównego Zarządu Archiwów przy Radzie Ministrów ZSRR) domagano się szerokiego udostępnienia istniejących materiałów oraz zażądano, aby strona radziecka rozpoczęła poszukiwania archiwalnej dokumentacji według wskazanego przez stronę polską kwestionariusza⁴³. Jednak generalnie władze ZSRR – mimo głoszonej propagandowo polityce głośności i pieriestrojki w życiu państwowym – nadal nie zmieniały swojego stanowiska w sprawie udostępniania dokumentów przechowywanych w archiwach radzieckich, nie tylko badaczom polskim, ale także i własnym.

Pierwsze zalecenia w sprawie zabiegów restytucyjnych z ZSRR sformułował minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski już w listopadzie 1989 r. (czyli po złożeniu 26 października wizyty w Moskwie i udziale w posiedzeniu Komitetu Ministrów Spraw Zagranicznych Układu Warszawskiego), polecając opracowanie wykazu polskich dóbr kultury w ZSRR, które mogą podlegać rewindykacji w ramach polsko-radzieckiego protokołu o współpracy kulturalnej i naukowej⁴⁴.

⁴³ Obejmował on następujące tematy: pakt Ribbentrop-Mołotow i jego następstwa; II wojna światowa; 17 września 1939 r. i jego następstwa; internowanie żołnierzy polskich; deportacja ludności polskiej w głąb ZSRR; przymusowa praca w łagrach i innych zakładach; niszczenie i wywóz dóbr kultury polskiej; likwidacja obozów w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku; tworzenie Armii Polskiej w ZSRR; powstanie i rola Centralnego Biura Komunistów Polskich w ZSRR; powstanie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego – miejsce i funkcja; aresztowanie Polaków w chwili wyzwiania dawnych terenów państwa polskiego sprzed 1939 r. oraz stosunek do organizacji politycznych i ich działaczy; stosunek Armii Czerwonej do Armii Krajowej (np. Wilno, Lwów, Warszawa); powstanie warszawskie i stosunek ZSRR do niego; przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR do Polski; poczynania aparatu władzy radzieckiej na ziemiach polskich; rola doradców ZSRR w państwie polskim oraz wywożenie np. górników i specjalistów do ZSRR; sprawa „szesnastu” i proces moskiewski; dzieje ludności polskiej po umowach 1945 r. (Jałta, Poczdam) oraz zasady repatriacji; losy skarbów i zabytków kultury (m. in. Ossolineum, Liceum Krzemienieckie); Polacy w łagrach i więzieniach radzieckich po wojnie; rok 1956 i jego polityczne przejawy w odniesieniu do Polski. E. Frącki, *Dokumenty polskie i Polski dotyczące w archiwach rosyjskich*, „Dzieje Najnowsze” 1993, R. XXV, nr 1, s. 93–94.

⁴⁴ J. Skowronek, *Międzynarodowa współpraca archiwalna: cele – nadzieje – trudności*, „Archeion” 1993, t. XCII, s. 7.

Natomiast pierwszy niekomunistyczny premier PRL Tadeusz Mazowiecki udał się do Moskwy z wizytą oficjalną pod koniec listopada 1989 r. Podczas rozmowy z prezydentem Michaiłem Gorbaczowem i premierem Nikołajem Ryzkowem strona radziecka – w komunikacie z 27 listopada – wprawdzie zgodziła się na zwrot Polsce zbiorów Ossolineum we Lwowie⁴⁵, ale do realizacji zobowiązania nie doszło (wobec sprzeciwu władz Ukraińskiej SSR)⁴⁶ – mimo iż prasa w Polsce informowała o nieodpowiednim przechowywaniu zbiorów lwowskich oraz o złym stanie zachowania części zbiorów Ossolineum⁴⁷. Uzgodniono wówczas powołanie Komisji Polsko-Radzieckiej do Spraw Dziedzictwa Kulturalnego⁴⁸. Jednak udało się wyłonić (Ministerstwo Kultury i Sztuki oraz Spraw Zagranicznych RP) w maju 1990 r. jedynie polską część Komisji pod przewodnictwem Aleksandra Gieysztor⁴⁹, którą tworzyli także: Alfred Jahn, Zbigniew Janas, Adolf Juzwenko, Wojciech Kowalski, Wiesław Matysiak, Władysław Stępnia, Marian Wojciechowski, Tadeusz Zieleniewicz i Aleksander Żółtowski. Wobec braku części radzieckiej Komisji, komisja polska przeprowadziła ogólnopolską ankietę dotyczącą polskich dóbr kultury, które – według ówczesnej wiedzy – znajdowały się na terytorium ZSRR. Ankieta była podstawą opracowania obszernego sprawozdania, które przekazano władzom państwowym RP⁵⁰.

⁴⁵ A. Dudek, *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej (1989–1995)*, Kraków 1997, s. 66–67.

⁴⁶ Obok Ossolineum strona polska domagała się także Biblioteki Stanisława Augusta, wyposażenia Zamku Królewskiego w Warszawie, Pałacu Królewskiego w Wilanowie, a także archiwaliów przejętych przez Rosjan we wrześniu 1939 r. na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej oraz zagarniętych tam sztandarów polskich jednostek wojskowych. K. Satora, *Kto upomni się o polskie sztandary zagarnięte przez Armię Czerwoną?*, „Polska Zbrojna”, z 11–13 października 1991, nr 198; C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, s. 328–330.

⁴⁷ „Tygodnik Powszechny”, z 29 stycznia 1989, nr 5; „Gazeta Wyborcza”, z 28 listopada 1989, nr 176; „Magazyn Tygodniowy Gazety Robotniczej”, z 3 i 10–12 listopada 1989, nr 44 i 45; M. Matwijów, *Walka o lwowskie...*, s. 158.

⁴⁸ Powołanie Komisji było dużym osiągnięciem strony polskiej, albowiem do tej pory „Związek Radziecki zwracał Polsce archiwalia w kilku etapach, zawsze jednak na podstawie decyzji własnych organów państwowych i najczęściej w charakterze »wspanałomyślnego daru«, »sensacyjnego odkrycia naukowego« lub wyrazu »przyjaznych i dobrosąsiedzkich stosunków«. Strona radziecka nie dopuszczała do równoprawnego rozstrzygnięcia tych problemów w stosunkach z Polską”. W. Stępnia, *Problemy spuścizny archiwalnej w stosunkach Polski z Białorusią, Litwą, Ukrainą i Rosją*, „Sprawy Międzynarodowe” 1992, nr 1–2, s. 109.

⁴⁹ Zob. szerzej: A. Rottermund, *Aleksander Gieysztor – pierwszy dyrektor odbudowanego Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Kronika Zamkowa” 1999, nr 1 (37), s. 10–16.

⁵⁰ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, s. 196; idem, *Odzyskanie mienia...*, s. 326; W. Stępnia, *Sprawy archiwów w stosunkach Polski z jej wschodnimi sąsiadami*, „Archiwista” 1995, R. XXIX, nr 89, s. 48 i 55.

Efektom działań restytucyjnych było wydanie przez ZSRR na początku grudnia 1990 r. siedmiu nagrobnych płyt spizowych (w tym pięciu z Katedry Poznańskiej), które zostały wywiezione przez Niemców w styczniu 1945 r. w Góry Harzu, tam przejęte przez Armię Czerwoną i przekazane do leningradzkiego Ermitażu⁵¹.

Jednak sytuacja polityczna w latach 1990–1991, w chyłącym się ku upadkowi ZSRR, spowodowała, iż strona polska nie była zainteresowana podjęciem szerszego współdziałania. Czekało na pomyślniejszy dla Polski rozwój wydarzeń. Rozpad Związku Radzieckiego w 1991 r. oraz odzyskanie niepodległości przez dawne republiki związkowe spowodowało konieczność prowadzenia negocjacji w sprawie polskich dóbr kultury z każdym z sukcesorów ZSRR z osobna.

3. Polsko-rosyjskie negocjacje restytucyjne (1991–2002)

W październiku 1991 r. powołano do życia Biuro Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, do którego zadań należy inicjacja i koordynacja działań w zakresie ochrony polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą, a w szczególności: 1) w porozumieniu z MSZ wykonywanie umów międzynarodowych, których stroną jest Rzeczypospolita Polska, w zakresie ochrony polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą; 2) prowadzenie ewidencji ruchomych i nieruchomych dóbr kultury związanych z Polską, a znajdujących się za granicą w wyniku grabieży wojennych, zmian w przynależności państwowej niektórych terytoriów oraz nielegalnego wywozu; 3) gromadzenie danych dotyczących okoliczności utracenia ruchomych dóbr kultury i możliwości ich restytucji; 4) organizowanie poszukiwań utraconych dóbr kultury polskiej za granicą i podejmowanie działań restytucyjnych; 5) dokumentowanie poloników o szczególnym znaczeniu dla polskiego dziedzictwa kulturalnego; 6) organizowanie i udzielanie pomocy w celu zabezpieczenia i konserwacji dóbr kultury oraz upamiętniania wybitnych osób lub zdarzeń historycznych związanych z polskim dziedzictwem kulturalnym za granicą; 7) promowanie badań naukowych nad polskim dziedzictwem kulturalnym za granicą; 8) informacja i propagowanie wiedzy o polskim dziedzictwie kulturalnym za granicą przez publikacje, wystawy i środki masowego przekazu; 9) opieka i pomoc organizacjom oraz instytucjom emi-

⁵¹ M. Mikołajczyk, *Wrócić do Katedry...*, „Gazeta Poznańska”, z 7 grudnia 1990, nr 286; C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, s. 318.

gracynym prowadzącym działalność w zakresie nauki, kultury i ochrony polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą, wspieranie muzeów, bibliotek i archiwów; 10) współdziałanie z Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych w zakresie ochrony i rewindykacji polskich zasobów archiwalnych za granicą⁵². Biurem kierowali: Wojciech Kowalski (do 28 lutego 1994), Tadeusz Polak (do listopada 1997) i Stanisław Żurowski⁵³. Jednym z najważniejszych zadań Biura okazało się sporządzenie rejestru strat w dziedzinie dóbr kultury. Jak podał w wywiadzie dla „Polityki” Tadeusz Polak:

Stała się rzecz niewytłumaczalna: od zakończenia wojny minęło 50 lat, a my wciąż nie posiadamy pełnego rejestru strat, jakie poniosła nasza kultura. Nie odtworzyliśmy zaginionej dokumentacji ani spisów muzealnych, nie zebraliśmy fotografii, oświadczeń ludzi, które dziś pozwalałyby udowodnić, że Polska jest właścicielem zbioru dzieł czy obrazu przechowywanego w obcych muzeach. Że to było nasze. Wiele cennych informacji o naszych zrabowanych zbiorach jest dziś prawie nie do odtworzenia, ale od ponad trzech lat biuro, którym kieruję, prowadzi rejestr strat. W komputerach mamy ponad 40 tys. udokumentowanych, zaginionych dzieł sztuki. Wiemy skąd je zabrano. Do końca niemal rozpracowaną mamy już dziś sprawę książek⁵⁴. Nasze straty sięgają 22 milionów egzemplarzy⁵⁵. Wszystkich tytułów oczywiście nie znamy, ale wiemy, które biblioteki i księgozbiory zostały zrabowane. Został wydany katalog strat książki. Trzeba też pamiętać, że książki były nie tylko wywożone, były też niszczone specjalnie, żeby zniszczyć słowo polskie. Te praktyki dotyczą wschodu i zachodu⁵⁶.

⁵² „Cenne – Bezcenne – Utracone”, luty 1997, nr 1, s. 15; I. Danis, *Działalność Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, [w:] *Katalog utraconych dzieł sztuki* („Cenne – Bezcenne – Utracone” – wydanie specjalne). Warszawa 2000, s. 7–10.

⁵³ J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą z Białorusią, Litwą i Ukrainą*, „Przegląd Wschodni” 1999, t. VI, z. 1 (21), s. 27.

⁵⁴ Zgromadzona baza źródłowa liczyła wówczas około 40 tys. bibliotek zburzonych lub zdewastowanych w czasie wojny oraz około 5 tys. pozostałych na dawnych ziemiach wschodnich. Zob. *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, sierpień 1997, nr 4, s. 3.

⁵⁵ Dane te nie ujmowały jednak kresów wschodnich II RP, utraconych w 1944 r. (por. *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 r. Wstępny raport o stanie wiedzy*, Część 1–3, red. A. Meżyński, Warszawa 1994). Natomiast na podstawie nowszych badań wiadomo, iż w 1939 r. zasoby bibliotek instytucjonalnych i księgozbiorów prywatnych przekroczyły 50 mln jednostek, z czego około 70% czyli 35 mln przepadło w czasie II wojny światowej. Zob. B. Bieńkowska, *Straty bibliotek. Czy wszystkie bezpowrotne?*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, grudzień 1997, nr 6, s. 5.

⁵⁶ J. Wilczak, *Wciąż szukamy. Rozmowa z prof. Tadeuszem Polakiem, wice-ministrem kultury i sztuki, pełnomocnikiem ds. polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą*, „Polityka”, z 16 grudnia 1995, nr 50 (2015), s. 52–53. W 1998 r. Biuro

W latach 1992–1997 do programu komputerowego danych wprowadzono ponad 50 tys. zaginionych dzieł sztuki – w większości możliwych do zidentyfikowania na podstawie opisu lub załączonej fotografii. Stanowi to jednak nadal znikomy procent zidentyfikowanych strat, albowiem tylko dla Polski centralnej (tj. dziewięciu powojennych województw, bez ziem utraconych i uzyskanych) straty wynoszą (według danych z 1955 r.) 516 tys. pojedynczych dzieł sztuki⁵⁷. Ponadto Biuro Pełnomocnika w 1992 r. rozpoczęło prace nad rejestracją strat bibliotek w granicach z 1945 r. W ciągu trzech lat zgromadzona została baza źródłowa z opisem ponad 40 tys. bibliotek zburzonych lub zdewastowanych w czasie II wojny światowej oraz ponad 5 tys. bibliotek pozostałych na dawnych kresach wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej⁵⁸. Natomiast Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych opublikował na płytach CD *Katalog skradzionych i zaginionych dóbr kultury 1939–1999*, jednak nie wyposażył go w informacje dotyczące właścicieli utraconych dzieł sztuki⁵⁹.

Pełnomocnika opublikowało cztery bezcenne opracowania: 1) *Straty wojenne. Malarstwo polskie. Obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945*, oprac. A. Tyczyńska i K. Znojewska (z Muzeum Narodowego w Warszawie), Warszawa 1998; 2) *Zabytki dawnego województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1921–1939*, red. R. Brykowski i G. Ruszczyk (z Instytutu Sztuki PAN), Warszawa 1998; 3) *Monumenta variis Radivillorum. Wyposażenie zamku nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych. Część I: XVI–XVII w.*, oprac. T. Bernatowicz (z Uniwersytetu Warszawskiego), Warszawa 1998; 4) *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, red. B. Bieńkowska, Warszawa 1998.

⁵⁷ Zob. *Rejestracja strat wojennych (1939–1945) w dziedzinie dzieł sztuki. Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, kwiecień 1997, nr 2, s. 16–17. Pot. także: J. Świerczyński, *Katalog skradzionych i zaginionych dóbr kultury*, Warszawa 1988.

⁵⁸ Zob. U. Paszkiewicz, *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939)*, Warszawa 1996; eadem, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 r. Suplement 1*, Warszawa 2000; J. Szymański, *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, czerwiec 1998, nr 3 (9), s. 3.

⁵⁹ Zob. P. Szlachetko, *Elektroniczny przewodnik*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, październik 2000, nr 5 (23), s. 13; a także: P. Ogrodzki, *Katalog skradzionych i zaginionych dóbr kultury dostępny na płytach CD*, *ibidem*, luty 2000, nr 1 (19), s. 15; idem, *Komputerowe bazy danych o zaginionych dziełach sztuki*, [w:] *Katalog utraconych dzieł sztuki...*, s. 16–21. Jest to sprawa niezmiernie ważna, albowiem w latach Trzeciej Rzeczypospolitej odnotowujemy gwałtowny wzrost przestępstw przeciwko dobrom kultury. Kiedy w latach 1946–1989 odnotowano około 12 tys. tego typu przestępstw, to tylko w latach 1989–1998 było ich aż 14 tys. Lawinowo wzrósł również przemyt dzieł sztuki poza granice kraju. Zob. P. Ogrodzki, *Raport w sprawie zagrożeń dóbr kultury (I)*, *ibidem*, sierpień 2000, nr 4 (22), s. 3 i 15. Najbardziej dotkliwą stratą w polskich zbiorach muzealnych była kradzież obrazu

W odniesieniu do archiwaliów prawnie zagadnienie restytucji uregulowała uchwalona jeszcze w czasach PRL ustawa z 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach⁶⁰, powierzając to zadanie Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Realizowali je kolejni naczelnicy dyrektorzy Archiwów Państwowych RP: Marian Wojciechowski i Jerzy Skowronek (od 1 stycznia 1993), a od 1 września 1996 r. pracami tymi kieruje Daria Nałęcz.

Natomiast Ministerstwo Edukacji Narodowej w 1998 r. powołało do życia Radę Dziedzictwa Archiwalnego, na której czele stanął Ryszard Kaczorowski – ostatni prezydent RP na uchodźstwie. Jej zadaniem jest zbieranie i udzielanie informacji, ochrona, udzielanie pomocy fachowej i finansowej przy zabezpieczaniu polskich dóbr kultury, a dopiero następnie ich ewentualna restytucja. Ustalono wówczas zasady postępowania Rady, które zakładały, iż: 1) zabezpieczenie zbioru przed zniszczeniem lub zaginięciem ważniejsze jest od pozyskania zbioru dla jednego z wielkich zbiorów publicznych; 2) pomoc adresowana będzie do wszystkich, bez względu na ich związki organizacyjne czy też powiązania personalne z Radą lub innymi instytucjami; 3) zagwarantowane będzie poszanowanie autonomii i praw każdej instytucji oraz osoby prywatnej, która zwróci się do Rady z chęcią współpracy lub z prośbą o pomoc, a także poszanowanie suwerenności decyzji tych instytucji; 4) Rada będzie składała okresowe sprawozdania ze swojej działalności⁶¹. Inauguracyjne posiedzenie Rady odbyło się 20 maja 1999 r. w Warszawie. Członkami Rady zostali: Janusz Morkowski – wiceprzewodniczący (dyrektor Muzeum w Rapperswilu), Eugenia Maresch – sekretarz (z Biblioteki Polskiej w Londynie) oraz Janusz Cisek (były dyrektor Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku), Ryszard Dembiński (prezes Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie), bp Jan Kopic (sufragan opolski, delegat Konferencji Episkopatu Polski), Daria Nałęcz (naczelnicy dyrektor Archiwów Państwowych), Andrzej Stelmachowski (prezes Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”), Andrzej Suchcitz (kierownik Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie) i Czesław Zychowicz (prezes Stowarzyszenia Polskich Kombatantów – Federacja Światowa

Wybrzeże w Pourville Claude'a Oskara Moneta (namalowany w 1882 r.), dokonana 19 września 2000 r. z Muzeum Narodowego w Poznaniu. Zob. *ibidem*, październik 2000, nr 5 (23), s. 2.

⁶⁰ *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*, wstępem poprzedzili S. Sierpowski i D. Matelski. Wybór i oprac. D. Matelski, t. I, Poznań 1988, s. 204–222 (dok. 43).

⁶¹ *Rada Dziedzictwa Narodowego*, Warszawa 2001, s. 8.

w Londynie). Sekretariat Rady znajduje się w gmachu Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie⁶².

Jednym z najważniejszych wówczas zadań zarówno dla dyplomacji, jak i najwyższych władz polskich było wznowienie negocjacji rewindykacyjnych ze Związkiem Radzieckim. W kwietniu 1990 r. podczas wizyty prezydenta RP Wojciecha Jaruzelskiego w Moskwie – po poruszeniu z Michailem Gorbaczowem zagadnień związanych z mordem katyńskim – dokonano symbolicznego przekazania stronie polskiej dwóch teczek materiałów archiwalnych NKWD dotyczących mordu na jeńcach – oficerach polskich dokonanego wiosną 1940 r. w Katyniu. Wówczas – w staraniach o prawdę o Katyniu – zapowiedziano rewindykację innych poloników z ZSRR (głównie ze Lwowa)⁶³.

Rozpad ZSRR w 1991 r. i powstanie na jego gruzach państw narodowych postawiło na porządku dziennym zagadnienie dalszej rewindykacji materiałów archiwalnych dotyczących nie tylko okresu II wojny światowej, ale także ziem wchodzących w skład Rzeczypospolitej w wiekach XVI–XVIII. Chodzi tutaj zwłaszcza o udostępnienie przechowywanej w Moskwie Metryki Litewskiej. Strona polska nie domaga się jej przekazania do Warszawy (skąd została w 1795 r. wywieziona do Rosji), ponieważ zgodnie z zasadą pertynencji powinna ona znajdować się w Wilnie, Mińsku lub Kijowie (które posiadają mikrofilmy tego zespołu)⁶⁴, a jedynie wykonania mikrofilmów lub hologramów.

Restytucja dóbr kultury z Rosji w latach Trzeciej Rzeczypospolitej dotyczy lat 1991–2002, czyli od rozpadu ZSRR w 1991 r., a narracje kończą wydarzenia z października 2002 r.

W połowie 1991 r. powołano do życia Komitet do Spraw Archiwów przy Rządzie Federacji Rosyjskiej, któremu podlegają archiwa państwowe szczebla centralnego, obwodowego i rejonowego, funkcjonujące

⁶² B. Woszczyński, *Z obrad Rady Archiwalnej*, „Archiwista Polski” 2000, R. V, nr 1 (17), s. 68; *Rada Dziedzictwa Narodowego...*, s. 10–11.

⁶³ Kontynuowane były w 1990 r. kwerendy archiwalne we Lwowie w zespołach Gubernium i Namiestnictwa Galicyjskiego oraz dalsze mikrofilmowanie tych przekazów przez stronę ukraińską. D. Rocka, *Sprawozdanie z działalności państwowej służby archiwalnej w roku 1990*, „Archeion” 1994, t. XCIII, s. 318.

⁶⁴ O dziejach archiwum państwowego Wielkiego Księstwa Litewskiego więcej szczegółów znajdzie czytelnik w pracach: P. G. Kennedy, *The Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw. Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania*, Cambridge-Massachusetts 1984; *Issledowania po istorii Litowskoj Metriki. Sbornik naučných trudov*, Część 1–2, Moskwa 1989; *Lietuvos Metrika metu tyrinėjimai*, Vilnius 1992 (jest to zbiór referatów wygłoszonych w 1988 r. na konferencji w Wilnie).

w Rosji⁶⁵. Już w październiku tegoż roku udała się do Moskwy dwuosobowa delegacja NDAP (Edward Frącki – zastępca naczelnego dyrektora oraz Bolesław Woszczyński – kierownik Zakładu Naukowego Archiwistyki, do których dołączył na miejscu radca ds. naukowych Ambasady RP w Moskwie H. Kurowski) w celu przygotowania projektów dokumentów o współpracy służb archiwalnych obu państw. Podpisano *Protokół uzgodnień*, przewidujący przygotowanie roboczej wersji projektu porozumienia. Poruszono również – ważną dla strony polskiej – problematykę rewindykacyjną. Kolejna tura negocjacji odbyła się na przełomie listopada i grudnia tegoż roku. Wówczas delegacja polska zwiedziła Archiwum Specjalne (Osobyj Archiw) ZSRR⁶⁶ (do 1990 r. chronione i zamknięte, niedostępne zatem dla archiwistów i badaczy, nie tylko polskich) – w 1992 r. przemianowane w Ośrodek Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych Federacji Rosyjskiej (obecnie w ramach Archiwum Wojskowego)⁶⁷, gdzie przechowywane są tzw. akta zdobyczne (trofeinyje), zgromadzone

⁶⁵ Chociaż nowe ramy prawne działalności rosyjskiej służby archiwalnej Rada Najwyższa Federacji Rosyjskiej określiła dopiero 7 lipca 1993 r. w dokumencie pod nazwą: *Podstawy prawodawstwa Federacji Rosyjskiej w zasobie archiwalnym Federacji Rosyjskiej i archiwach*. Zob. W. P. Kozłow, *Podstawy prawodawstwa Federacji Rosyjskiej o zasobie archiwalnym i archiwach*, „Archeion” 1994, t. XCIII, s. 113–121. Stronę polską najbardziej interesują następujące archiwa rosyjskie (z siedzibą w Moskwie) podległe Komitetowi do Spraw Archiwów przy Rządzie Federacji Rosyjskiej: Ośrodek Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych Federacji Rosyjskiej (dawniej: Centralne Państwowe Archiwum Specjalne), Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe (dawniej: Centralne Państwowe Archiwum Armii Radzieckiej), Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (dawniej: Centralne Państwowe Archiwum Rewolucji Październikowej), Ośrodek Przechowywania Współczesnej Dokumentacji (dawniej: Centralne Archiwum KC KPZR), Rosyjski Ośrodek Przechowywania Zbiorów i Studiów Historii (dawniej: Centralne Archiwum Instytutu Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR); a także podległe pod rosyjskie Ministerstwo Obrony: Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (dawniej: Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony ZSRR). Zob. „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, 1993, nr 16.

⁶⁶ Jak podaje Aleksander Gurjanow z rosyjskiej organizacji Memoriał, w aktach Wojsk Konwojowych NKWD, które znajdują się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojennym (Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojennyj Archiw) w Moskwie znajduje się niemal kompletna dokumentacja dotycząca przymusowych wysiedleń (wykazy imienne kolejowych transportów deportacyjnych, tzw. spisy eszelonowe) i eksterminacji obywateli Drugiej Rzeczypospolitej, którzy od 17 września 1939 r. do 22 lipca 1941 r. znaleźli się pod okupacją radziecką. A. Gurjanow, *Transporty deportacyjne z polskich kresów wschodnich w okresie 1940–1941*, [w:] *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, red. H. Orłowski i A. Sakson, Poznań 1996 (wyd. II, Poznań 1997), s. 76.

⁶⁷ B. Woszczyński, *Państwowa służba archiwalna w roku 1996*, „Archeion” 1998, t. XCIX, s. 326; E. Frącki, *Dokumenty polskie...*, s. 104.

przez NKWD w latach II wojny światowej i zaraz po jej zakończeniu⁶⁸. Część zasobu stanowią archiwalia polskie (choć Polska była sojusznikiem, a nie przeciwnikiem w wojnie!), które podlegają rewindykacji (archiwiści rosyjscy potwierdzali pełną zasadność zwrotu tych akt). Ponadto pokazano magazyny z materiałami dotyczącymi „jeńców wojennych i internowanych” po 17 września 1939 r. Była tam także dokumentacja wytworzona przez administrację spraw wewnętrznych ZSRR, zarządzającą obozami w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku (dokumentacja ta była dotychczas udostępniana tylko służbom specjalnym i prokuraturze ZSRR, a na zewnątrz przez wiele lat zaprzeczano istnieniu tych archiwaliów). Rosjanie posiadają również dokumentację personalną żołnierzy Armii Krajowej (w tym teczki osobowe pięciu starszych oficerów i generała Wojska Polskiego: Ludwika Bittnera „Halki”, Władysława Filipkowskiego, Kazimierza Grabowskiego-Tumidajskiego, Jana Kulczyckiego-Krzyżanowskiego i Adama Świtalskiego), aresztowanych i wywiezionych w latach 1944–1947. Na prośbę delegacji polskiej sporządzono odbitki kserograficzne dokumentów znajdujących się w tych pięciu teczkach. Na zakończenie pokazano kartotekę imienną Polaków, obejmującą ponad 60 tys. nazwisk. Następnie kontynuowano rozmowy na temat zasad reprografowania materiałów związanych z tragicznymi losami żołnierzy polskich po 17 września 1939 r. Na zakończenie wizyty uzgodniono treść porozumienia o współpracy służb archiwalnych Polski i Rosji⁶⁹. Uzgodnienia poczynione w Moskwie poparte zostały 13 stycznia 1992 r. w liście prezydenta RP Lecha Wałęsy do prezydenta Rosji Borysa Jelcyna⁷⁰.

⁶⁸ Zob. A. G ö t z, S. H e i m, *Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau („Sonderarchiv“)*. Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis Verschollen Geglauten Schriftguts aus der NS-Zeit, Düsseldorf 1992.

⁶⁹ B. W o s z c z y ń s k i, *Współpraca archiwalna z Rosją i Białorusią*, „Archeion” 1993, t. XCI, s. 255–257; E. F r a ń c k i, *Dokumenty polskie...*, s. 94–95; idem, *Współpraca archiwów polskich z zagranicą*, „Archiwista Polski” 1997, R. II, nr 4 (8), s. 55–56.

⁷⁰ W liście czytamy: „Wielce Szanowny Panie Prezydencie!

W podległym Komitetowi do Spraw Archiwów Rosji Archiwum Państwowym ZSRR, mianowicie w tzw. »Osobym Archiwie«, znajdują się polskie materiały archiwalne. Zostały one zabrane z Polski przez władze radzieckie na początku II wojny światowej i bezpośrednio po niej. Zaboru tych dokumentów dokonywała specjalna brygada archiwalna NKWD. Znaczna część wywiezionej w owych okresach dokumentacji archiwalnej została zwrócona w latach 1957–1963. Jednak wiele archiwaliów polskich, o dużej i unikalnej wadze dla historii Polski, w dalszym ciągu znajduje się we wspomnianym Archiwum Specjalnym Archiwum Państwowego ZSRR. Wśród nich wymienić należy w pierwszym rzędzie akta Instytutu Historii Najnowszej imienia Józefa Piłsudskiego, Pierwszego Marszałka Polski. Instytut ten – utworzony w połowie

W dniu 27 kwietnia 1992 r. w Warszawie Marian Wojciechowski (naczelnny dyrektor AP) i Rudolf G. Pichoja (przewodniczący Komitetu) podpisali *Porozumienie o współpracy między Naczelną Dyрекcją Archiwów Państwowych i Komitetem do Spraw Archiwów przy Rządzie Federacji Rosyjskiej*, które w 11. punktach uregulowało zasady współpracy. Jednak najważniejsze – z polskiego punktu widzenia – były dwa artykuły tegoż uzgodnienia:

„1. Strony ustaliły, że dokumenty archiwalne stanowiące własność drugiej strony podlegają zwrotowi prawowitemu właścicielowi. Zwrot tych materiałów będzie odbywać się na podstawie wzajemnego uzgodnienia.

2. Obie strony będą prowadzić poszukiwania w podległych każdej stronie archiwach dokumentów odnoszących się do historii Polski i Rosji, a także dotyczących historii wzajemnych stosunków między państwami. Strony będą dokonywać wymiany kopii dokumentów na dogodnych dla nich warunkach”⁷¹.

lat trzydziestych – miał swoją siedzibę w Warszawie. W Archiwum Specjalnym znajdują się również jeszcze inne, liczne akta polskie, wśród nich materiały archiwalne Wojska Polskiego, polskiej Policji Państwowej, polskich urzędów wojewódzkich i inne, co do których nie dysponuję pełnią informacji.

Pan Prezydent i ja rozpoczynamy nową erę w stosunkach Polski z Rosją. Myślę, że zwrot Polsce wszystkich naszych materiałów archiwalnych przechowywanych w Archiwum Specjalnym byłby wyrazem przełomu, jaki dokonuje się w naszych stosunkach. Proszę więc Pana Prezydenta o łaskawe spowodowanie zwrotu tych akt Polsce.

W tym samym Archiwum Specjalnym przechowywane są radzieckie materiały archiwalne dotyczące jeńców wojennych, wśród nich Polaków. Zapewne tam też znajdują się akta osób, które w 1939 r. ZSRR zaszeregował do kategorii jeńców wojennych. Odnosi się to przede wszystkim do oficerów Armii Polskiej, którzy następnie znaleźli swój tragiczny los w obozach Kozielska, Starobielska i Ostaszkowa. Zwracam się do Pana Prezydenta o łaskawe spowodowanie pełnego dostępu do tego rodzaju akt, gdziekolwiek by się one znajdowały, byłym jeńcom, historykom polskim, polskim organizacjom społecznym kultywującym pamięć o tych wydarzeniach, a przede wszystkim rodzinom pomordowanych żołnierzy.

Narody nasze przywiązywały i przywiązują dużą wagę do dziedzictwa przeszłości. Niech przewyciężenie złych jej fragmentów służy pielęgnowaniu dziedzictwa minionych wieków. Niech pomoże naszym państwom i narodom w kształtowaniu lepszej przyszłości”. E. Fraćki, *Dokumenty polskie...*, s. 95–96.

⁷¹ W. Stępniać, *Sprawy archiwów w stosunkach Polski z jej wschodnimi sąsiadami*, „Archiwista” 1995, R. XXIX, nr 89, s. 49. Ponadto w art. 6 porozumienia stwierdzono, że dokumenty archiwalne, stanowiące własność drugiej strony, podlegają zwrotowi prawowitemu właścicielowi na podstawie wzajemnego uzgodnienia. Zob. *Archiwalia polskiej proweniencji terytorialnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (Archiwalia władz rosyjskich 1813–1918, archiwalia niemieckie z ziem zachodnich i północnych*

Załącznikiem do niego był *Protokół o warunkach wykonania podpisanego „Porozumienia”*, gdzie określono sposób i liczbę dni bezdewizowej wymiany pracowników archiwów państwowych, a także sposób wymiany kopii dokumentów i wydawnictw archiwalnych⁷². Postanowiono także powołać grupę ekspertów, która określać miała „kwestie szczegółowe wynikające z realizacji Porozumienia”. Stronę polską reprezentowali: Edward Frącki, Bolesław Woszczyński, Michał Kulecki i Marek Romaniuk⁷³.

Bardzo ważną formą współpracy archiwistów Polski i Rosji – wynikającą z zawartego w 1992 r. porozumienia, było powołanie przez Ministerstwo Obrony Narodowej 29 czerwca tegoż roku Wojskowej Komisji Archiwalnej, której szefem został płk. prof. Jan Pięta⁷⁴. Środki finansowe zabezpieczające pracę Komisji pochodziły częściowo z Ministerstwa Obrony Narodowej, a częściowo (zakwaterowanie, transport i łączność) z Ambasady RP w Moskwie oraz Attachatu Wojskowego i Konsulatu RP⁷⁵. Członkowie Wojskowej Komisji Archiwalnej prowadząc prace badawcze od września 1992 do czerwca 1993 r. przejrzyli ponad 4 mln arkuszy akt, z czego skopiowano ponad 430 tys. arkuszy dokumentów z Archiwum Specjalnego (Osobyj archiv) i Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego. Skopiowane akta dotyczyły sprawy katyńskiej oraz eksterminacji w 1940 r. ponad 18 tys. polskich oficerów, urzędników i inteligentów przez służby NKWD, a także prześladowań żołnierzy Armii Krajowej w latach 1943–1947 (łącznie uzyskano wiadomości o losach blisko 200 tys. obywateli II RP). Wykonane kserokopie włączono zostały do zasobu Centralnego Archiwum

Polski do 1945, archiwalia Senatu WM Gdańska 1920–1939, red. W. Stępiak, Warszawa 2000, s. 13.

⁷² B. Woszczyński, *Współpraca archiwalna z Rosją i Białorusią...*, s. 257–258.

⁷³ W. Stępiak, *Sprawy archiwów...*, s. 49.

⁷⁴ Ponadto w skład Wojskowej Komisji Archiwalnej weszli: płk doc. Adam Marcinkowski z Wojskowego Instytutu Historycznego (WIH), ppłk dr Stanisław Jaczyński z WIH, ppłk dypl. Jan Podsiadło z MON, ppłk Jerzy Ciesielski z CAW, mjr Jan Szostak z CAW, mjr Lech Łukasik z Zarządu Wydawnictw Drukowanych i Zaopatrzenia oraz st. sierż. Andrzej Dydecki. Zob. E. Frącki, *Dokumenty polskie...*, s. 103; J. Szostak, *Materiały archiwalne dotyczące losów polskich jeńców wojennych oraz sowietyzacji Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej po 17 września 1939 r. pozyskane przez Wojskową Komisję Archiwalną w archiwach rosyjskich*, [w:] *Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939*, red. A. Sudol, Bydgoszcz 1998, s. 418.

⁷⁵ J. Ciesielski, *Z prac Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach rosyjskich*, „Łambinowicki Rocznik Archiwalny” 1994, t. 17, s. 195; R. Masłowski, *Informacja o wybranych dokumentach pozyskanych w archiwach Litwy i Białorusi w ramach prac Wojskowej Komisji Archiwalnej*, „Białostocczyzna” 1997, nr 2 (46), s. 124–125.

Wojskowego w Warszawie-Rembertowie. Ponadto wykonano ponad 180 tys. kserokopii dla Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i innych instytucji, dotyczących losów Polaków w ZSRR w latach 1939–1940 i tzw. sprawy katyńskiej⁷⁶.

Uzyskane przez Centralne Archiwum Wojskowe kopie akt podzielono na następujące grupy tematyczne: I. Dokumentacja jeniecka i obozowa (kartoteka polskich jeńców wojennych z 1939 r., ogólna kartoteka jeńców wojennych i internowanych, teczki personalne polskich jeńców wojennych z 1939 r., teczki personalne żołnierzy AK i innych internowanych obywateli polskich, teczki filtracyjne repatriowanych żołnierzy Armii Krajowej, dokumentacja Zarządu NKWD ds. jeńców wojennych i internowanych, dokumentacja obozów jenieckich, w których więziono Polaków, dokumentacja cmentarzy przyobozowych, dokumentacja zbrodni katyńskiej); II. Działalność rozpoznawcza i represyjna Armii Czerwonej oraz organów NKWD na ziemiach polskich (dokumentacja zbrodni wojennych popełnionych na żołnierzach WP i ludności cywilnej w 1939 r., akta białoruskiego i ukraińskiego sztabu ruchu partyzanckiego dotyczące rozpoznania polskiego podziemia zbrojnego, materiały dotyczące działalności wojsk NKWD w latach 1939–1950, akta procesu „szesnastu”); III. Organizacja Wojska Polskiego na terenie ZSRR (dokumentacja armii gen. Andersa, materiały dotyczące bitwy pod Lenino); IV. Działania bojowe Armii Czerwonej na ziemiach polskich (agresja ZSRR na Polskę w 1939 r., działania bojowe Armii Czerwonej na ziemiach polskich, stanowisko ZSRR wobec powstania warszawskiego); V. Inne materiały archiwalne uzyskane przez Wojskową Komisję Archiwalną (akta polskiej emigracji politycznej w ZSRR, akta wytworzone przez Wojsko Polskie i naczelne organa państwowe II Rzeczypospolitej)⁷⁷.

Również wizyta Lecha Wałęsy w Moskwie 22 maja 1992 r. – poświęcona głównie uregulowaniu spraw majątkowych i finansowych związanych z wycofywaniem wojsk Federacji Rosyjskiej z terytorium Polski – miała swoje pozytywne skutki w odniesieniu do dóbr polskiej kultury. Podpisany został traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współ-

⁷⁶ J. Skowronek, *Międzynarodowa współpraca archiwalna...*, s. 13; J. Ciesielski, *Z prac Wojskowej Komisji Archiwalnej...*, s. 195–207; „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 1993, nr 16. Zob. także: *Informacja o wynikach pracy Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach Federacji Rosyjskiej w okresie wrzesień 1992–czerwiec 1993*, Warszawa 1993.

⁷⁷ J. Ciesielski, *Z prac Wojskowej Komisji Archiwalnej...*, s. 196–207; J. Szostak, *Materiały archiwalne dotyczące...*, s. 418–431.

pracy⁷⁸, którego art. 13 i 17 odnosiły się do poloników w Rosji (zob. aneks). Wówczas prezydent Jelcyn przekazał prezydentowi Wałęsie dokumenty z Instytutu Historii Najnowszej im. Józefa Piłsudskiego⁷⁹, a także dwie teczki kserokopii dokumentów dotyczących zbrodni katyńskiej⁸⁰. Ponadto w maju 1992 r. wróciły do Polski księgi oświęcimskie, wywiezione w 1945 r. i przechowywane w Archiwum Specjalnym w Moskwie, które przejęło Muzeum Oświęcimskie⁸¹. Strona rosyjska mianowała Pełnomocnika Rządu Federacji Rosyjskiej w Rzeczypospolitej Polskiej do Spraw Dziedzictwa Kulturalno-Historycznego, którym został wiceminister Konstantin A. Szczerbakow. Natomiast 28 grudnia tegoż roku rząd Rosji utworzył państwową Komisję do Spraw Restytucji Dzieł Sztuki (uchwała nr 1027), której zadaniem jest „uregulowanie wzajemnych roszczeń Rosji i innych państw dotyczących restytucji dzieł sztuki” (pkt 1), „translokowanych

⁷⁸ *Polska–Rosja. Traktat o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy podpisany przez prezydentów Lecha Wałęsę i Borysa Jelcyna dnia 22 maja 1992 w Moskwie oraz inne dokumenty*, Warszawa 1992.

⁷⁹ Wśród przekazanych archiwaliów były: 1) oryginał wspomnienia J. Piłsudskiego o wydarzeniach w Ożarowie w czerwcu 1915 r.; 2) oryginał rękopisu z orędziem do żołnierzy z 1926 r.; 3) przemówienie z korektą J. Piłsudskiego i bruliony wystąpien z Sejmie i Radzie Ministrów (1919–1922); 4) dokumenty osobiste z lat 1918–1935 (rękopisy i fotokopie metryki urodzenia i chrztu J. Piłsudskiego; kopia decyzji Korpusu Żandarmów z marca 1890 r. o aresztowaniu J. Piłsudskiego; fotokopia okólnika gubernatora Kalisza z 1913 r. o aresztowaniu J. Piłsudskiego jako przywódcy Związku Strzeleckiego; rozkaz cesarza Franciszka Józefa I z 1916 r. o nadaniu J. Piłsudskiemu członkostwa w Radzie Tymczasowej Królestwa Polskiego; fotokopia rozkazu Rady Regencyjnej z 1918 r. o powołaniu J. Piłsudskiego na stanowisko Wodza Naczelnego; fotokopia pokwitowania J. Piłsudskiego z 1917 r.); 5) raport lekarzy z 1928 r. o stanie zdrowia J. Piłsudskiego i zalecenia lekarskie dotyczące trybu życia; 6) fotografie prasowe J. Piłsudskiego z „Kuriera Polskiego w Rumunii” (organu Polonii w Rumunii poświęconego w 1935 r. śp. J. Piłsudskiemu); broszura o wzniesieniu pomnika J. Piłsudskiego w Warszawie; dokumentacja zbiorów wojennych (1913); 7) album rysunków Zdzisława Czermańskiego poświęcony J. Piłsudskiemu (1935); 8) album fotografii z pogrzebu J. Piłsudskiego (1935). Zob. E. Frącki, *Dokumenty polskie...*, s. 97.

⁸⁰ M. Motaś, *Nowe nabytki Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej dotyczące zbrodni katyńskiej*, „Biuletyn GKBZPNP 1993, t. 36, s. 154. Dokumenty te zostały opublikowane przez Instytut Studiów Politycznych PAN oraz Polską Agencję Informacyjną Wydawnictwo Interpress. Zob. *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa 1992; *Dokumenty Katynia*, red. J. Snopkiewicz i A. Zakrzewski, Warszawa 1992.

⁸¹ E. Frącki, *Dokumenty polskie...*, s. 98; B. Woszczyński, *Losy archiwaliów polskich na byłych ziemiach wschodnich RP*, [w:] *Archiwa polskie wobec wyzwania XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich. Toruń 2–4 wrzesień 1997, t. I*, red. D. Nałęcz, Radom 1997, s. 69.

w okresie II wojny światowej” (pkt 2), przy czym na Komisji spoczywa jednoczesny obowiązek „zabezpieczenia ochrony interesów państwowych Federacji Rosyjskiej [oraz] niedopuszczenie do uszczerbku dziedzictwa kulturowego narodów Federacji” (pkt 3)⁸².

Osobne zagadnienie stanowiła natomiast repartycja materiałów wytworzonych (a także wywiezionych)⁸³ przez wojska radzieckie stacjonujące w Polsce w latach 1945–1993 oraz akta wytworzone przez radzieckie organa władzy (w tym zwłaszcza protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC KPZR) oraz Paktu Warszawskiego (Politycznego Komitetu Doradczego Państw Stron Układu Warszawskiego i jego struktur wojskowych), dokumentujące wydarzenia w Polsce w latach 1956, 1970, 1980–1981. Przywiezione 25 sierpnia 1993 r. przez prezydenta Rosji Borysa Jelcyna symboliczne wypisy z protokołów posiedzeń Biura Politycznego KC KPZR z lat 1980–1981, opublikowane w ciągu kilkunastu dni w Polsce, wydają się niewystarczające. Dobrane zostały albowiem do udowodnienia określonej tezy politycznej (braku planów interwencji radzieckiej w Polsce), a nie ukazania skomplikowanej sytuacji politycznej w Polsce i jej stosunków z ZSRR.

Dlatego też jesienią 1993 r., przy wsparciu Fundacji Rozwoju Nauki Polskiej, grupa historyków z Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego rozpoczęła poszukiwania i kopiowanie poloników z archiwów rosyjskich. Skopiowano: dokumentację dotyczącą polskich powstań narodowych z lat 1794, 1830/31, 1863/64 i 1944; akta polskiego wywiadu wojskowego (Oddział II Sztabu Generalnego WP) obejmujące wschodnich i północno-wschodnich sąsiadów II Rzeczypospolitej; fragmenty akt polskich władz administracyjnych z regionów wschodnich; akta Policji Państwowej, Korpusu Ochrony Pogranicza, Polskiej Organizacji Wojskowej, Instytutu Historii Najnowszej im. Józefa Piłsudskiego oraz Muzeum Józefa Piłsudskiego; dokumenty dotyczące lewicy polskiej oraz jej kontaktów z III Międzynarodówką (1920–1943) i ZSRR (1918–1963); akta odnoszących się

⁸² W. Kowalski, *Polonica za granicą. Problem prawny – problem kulturowy*, „Muzealnictwo” 1993, t. 35, s. 33.

⁸³ Do wschodniego dziedzictwa w Polsce należał pomnik-mauzoleum carskiego feldmarszałka Michaiła Kutuzowa w Bolesławcu na Dolnym Śląsku. Kutuzow w 1812 r. zmusił Napoleona do odwrotu spod Moskwy, a w rok później zmarł właśnie w Bolesławcu, po bitwie pod Warmatowicami nad Kaczawą, gdzie pomógł Prusakom pobić cesarza Francuzów Napoleona I. Król pruski Fryderyk Wilhelm III kazał wznieść Kutuzowowi w Bolesławcu pomnik (tu pozostało serce feldmarszałka) i urządzono muzeum jego pamięci. W 1992 r. Armia Radziecka wyjeżdżając uznała muzeum za zdobyczne i zabrano zbiory do Rosji. „Polityka”, z 11 sierpnia 2001, nr 32 (2310), s. 34–35.

do spraw polskich w dokumentach III Międzynarodówki i najwyższych instancji WKP(b); stosunków między władzami PRL i ZSRR w dokumentach KPZR; dokumentację wojny polsko-bolszewickiej 1920 r.⁸⁴ Prace te koordynowane były przez Centralny Ośrodek Informacji Archiwalnej przy NDAP w Warszawie, kierowany przez dr Andrzeja Biernata⁸⁵.

Efektom działań dyplomatycznych polskiego MSZ⁸⁶ było podpisanie w obecności ministrów spraw zagranicznych Polski (Andrzeja Olechowskiego) i Rosji (Andrieja Kozyriewa) w Warszawie 18 maja 1994 r. *Porozumienia o współpracy w dziedzinie ujawniania i zwrotu dóbr kultury przemieszczonych na obszar drugiego państwa*, które zawarli – ze strony polskiej Tadeusz Polak (Pełnomocnik Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, ambasador ad personam), a ze strony rosyjskiej Konstantin A. Szczerbakow (Pełnomocnik Rządu Federacji Rosyjskiej w Rzeczypospolitej Polskiej do Spraw Dziedzictwa Kulturalno-Historycznego, członek Państwowej Komisji do Spraw Restytucji Dóbr Kultury). Dla obu stron najważniejszy był artykuł 1 Porozumienia, który stanowił, że: „Pełnomocnicy podejmą prowadzenie wspólnych prac poszukiwawczych, identyfikacyjnych, inwentaryzacyjnych i badawczych oraz wzajemny zwrot dóbr kultury przemieszczonych na terytorium ich Państw w czasie II wojny światowej i w wyniku jej następstw, a pochodzących z terytorium ich Państw w jego obecnych granicach, bez względu na to, czy dobra te były własnością Państwa, osób prawnych czy fizycznych”⁸⁷.

W październiku 1994 r. zebrała się polsko-rosyjska komisja robocza ds. ujawniania i zwrotu dóbr kultury przemieszczonych na obszar drugiego państwa. Strona polska przedstawiła listę poszukiwanych

⁸⁴ J. Skowronek, *Międzynarodowa współpraca archiwalna...*, s. 16. Podczas konferencji naukowej na KUL w Lublinie w dniach 16–18 sierpnia 1995 r. Jerzy Skowronek poinformował uczestników obrad, że trwają rozmowy w sprawie zwrotu znajdujących się w Moskwie oryginalnych dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego i materiałów pochodzących z Muzeum Józefa Piłsudskiego. Zob. J. A. Radomski, *Lubelska sesja kustoszy polskich dóbr kultury na zachodzie*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, nr 3–4, s. 247–249.

⁸⁵ E. Frącki, *Dokumenty polskie...*, s. 104.

⁸⁶ Już w lutym 1994 r. podczas spotkania Andrieja Kozyriewa i Andrzeja Olechowskiego w Krakowie podpisano umowę o wzajemnej ochronie grobów i pomników. Wówczas strona rosyjska przekazała stronie polskiej archiwalia z lat 1792–1794 (listy carycy Katarzyny II do Szczęsnego Potockiego oraz dokumenty dotyczące Tadeusza Kościuszki). Zob. G. Przebinda, J. Smaga, *Leksykon – kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Kraków 2000, s. 150 (Andriej Władimirowicz Kozyriew).

⁸⁷ *Zbiór dokumentów (Recuel de documents)*, Warszawa 1994, nr 2 (536), s. 78.

przedmiotów, na której znajdowały się m. in. dwa obrazy Pompeo Batoniego, konsola (półokrągły stół) z Sali Tronowej Zamku Królewskiego w Warszawie, XV-wieczna monstrancja z kościoła w Raciborzu, 28 eksponatów i 31 dokumentów z obozu koncentracyjnego w Auschwitz, wazy i puchary ze zbiorów gołuchowskich oraz część rysunków i grafik z kolekcji Coburna w Gdańsku (które nie zostały zwrócone w latach 1956–1958). Natomiast Rosja poszukuje 9 obrazów z Galerii Trietiakowskiej, które zdobiły do 1939 r. wnętrza Ambasady ZSRR w Warszawie i zaginęły podczas II wojny światowej⁸⁸.

Wówczas okazało się, że strona rosyjska posiada w swoich zbiorach także zabrany w 1945 r. przez Armię Czerwoną ze Szczecina (z Pommernsches Landesmuseum) portret księcia pomorskiego Filipa I, pędzla Łukasza Cranacha Młodszeo, który wstawiono w 1994 r. na aukcji w publicznej sali sprzedaży państwowej w Wiedniu. Nabyła go galeria „La Dorotheum”, która pięć lat później – 9 września 1999 r. – wystawiła go ponownie do sprzedaży, tym razem na aukcji w Szwajcarii (Galeria Keller w Zurychu). Wówczas strona polska (Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, Muzeum Narodowe w Szczecinie oraz ambasada RP w Szwajcarii) wystąpiła do władz szwajcarskich z wnioskiem rewindykacyjnym. Mimo szybkiej interwencji – po ekspertyzie dr Bożeny Steinborn potwierdzającej prawa Polski do dzieła – Polska musiała go jednak kupić za 460 tys. zł (po cenie wywoławczej), gdyż postępowanie sądowe byłoby długotrwałe i znacznie kosztowniejsze. Portret Filipa I powrócił 17 listopada 1999 r. do Warszawy i 2 grudnia został przekazany Muzeum Narodowemu w Szczecinie⁸⁹. Postępowanie Rosjan w tej sprawie niewątpliwie postawiło pod znakiem zapytania szczerść ich intencji w dziedzinie restytucji polskich dóbr kultury.

Stąd nie należy dziwić się, że mimo zawartego porozumienia oraz dwustronnych negocjacji, nadal poza wschodnią granicą Polski znajdują się następujące – a podlegające rewindykacji – zespoły akt lub ich fragmenty:

a) akta Prezydium Rady Ministrów z lat 1917–1939 (356 jednostek archiwalnych),

⁸⁸ Z. Raczyński, *Kłopotliwe trofea*, „Polityka”, z 26 kwietnia 1997, nr 17 (2086), s. 47. Zob. także: *Summary Catalogue of the Cultural Valuables Stolen and Lost During the Second World War [Katalog dóbr kultury skradzionych i zaginionych podczas II wojny światowej z terenu dzisiejszej Federacji Rosyjskiej]*, t. I–III, Sankt-Petersburg 1999.

⁸⁹ M. Romanowska-Zadrożna, *Powrót księcia do Szczecina*, „Cenne – Bez-cenne – Utracone”, październik 1999, nr 5 (17), s. 3 i 9; eadem, *Książę Filip I powrócił do Szczecina*, *ibidem*, grudzień 1999, nr 6 (18), s. 6–7.

b) akta Polskiej Komisji Likwidacyjnej w Krakowie z lat 1918–1919 (451 jednostek archiwalnych),

c) księgi ziemskie i grodzkie lubelskie z XVI–XVII w. (61 jednostek archiwalnych),

d) księgi ziemskie i grodzkie podlaskie z XV–XVIII w. (500 jednostek archiwalnych),

e) akta Departamentu do Spraw Kościelnych lub Rzymskich Gabinetu Królewskiego z lat 1764–1796,

f) akta Zarządów naczelników wojennych i komisji wojenno-sledczych w Królestwie Polskim z lat 1861–1866,

g) Warszawski Wydział Ochrony, Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego z lat 1897–1917 (kartoteka konfidentów),

h) Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii z lat 1880–1917,

i) akta Komisji Województwa Augustowskiego z lat 1815–1837,

j) akta Suwalskiego Rządu Gubernialnego z lat 1866–1914,

k) akta Sądu Obwodowego w Przemyślu i sądów powiatowych w Birczy, Brzozowie, Dubiecku, Dynowie, Jarosławiu, Radymnie i Sieniawie,

l) akta miast z XVII–XX wieku (Babic, Dynowa, Krasiczyna, Oleszyc i Przeworska),

l) wiele zespołów akt polskiej administracji terenowej z okresu międzywojennego,

m) akta Polskiej Partii Socjalistycznej i Komunistycznej Partii Polski⁹⁰.

Odnalezione akta mają zostać wydane drugiej stronie⁹¹. Jednak w pierwszej kolejności Polska domaga się przekazania archiwaliów, których wydanie wynikało z traktatu ryskiego, a nie zostało zrealizowane do 17 września 1939 r.⁹²

⁹⁰ W. Stępnia k, *Sprawy archiwów...*, s. 53; Zob. *Archiwalia polskiej proweniencji...*, s. 23–144.

⁹¹ Z rewindykacją nie powinno być większych problemów, albowiem Rosja uczyniła już precedens w tej sprawie. Polska Agencja Prasowa nadała następującą informację: „Rosja zwróci Holandii archiwa wywiezione z tego kraju podczas II wojny światowej – poinformował Kreml w środę, w drugim dniu wizyty w Moskwie królowej Holandii Beatrix. Królowa została poinformowana o decyzji rządu w tej sprawie na wtorkowym spotkaniu z prezydentem Władimirem W. Putinem. Haga otrzyma 22 tomy dokumentów, które po wojnie trafiły do Związku Radzieckiego”. *Informacja PAP*, „Głos Wielkopolski”, z 7 czerwca 2001, nr 132 (17403), s. 5.

⁹² Artykuł XI traktatu ryskiego z 18 marca 1921 r. wykonano do 1939 r. w około 80%. Zob. obszernie: D. Matełski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921–1939)*, „Przegląd Wschodni” 2002, t. IX, z. 2 (30), s. 391–409.

Archiwiści polscy w ramach wymiany bezdewizowej (na mocy wcześniejszych porozumień dwustronnych) mogli podjąć kwerendy w archiwach rosyjskich. W dniach 28 listopada–11 grudnia 1994 r. kwerendy do dziejów Pomorza Zachodniego po 1945 r. w archiwach moskiewskich przeprowadził Ryszard Techman ze Szczecina. Mimo większej niż za czasów radzieckich otwartości archiwistów rosyjskich, nie udostępniono badaczowi polskiemu akt ambasady i konsulatów ZSRR w PRL oraz komendantur wojennych, a akta wojskowe zostały starannie wyselekcjonowane (oferowano także wykonanie bez ograniczeń kserokopii udostępnionych akt w cenie 2,5–5 dolarów za jedną stronę)⁹³. Oznacza to, iż z archiwami rosyjskimi należy prowadzić jedynie ekwiwalentną wymianę kserokopii i mikrofilmów.

Novum w polityce Rosji dotyczącej zagadnień restytucyjnych było zorganizowanie wystawy oryginalnych dokumentów dotyczących lat II wojny światowej, w tym m. in. Paktu Ribbentrop-Mołotow oraz raportu ludowego komisarza spraw wewnętrznych z 18 czerwca 1941 r., w którym przekazywał Stalinowi doniesienia agentów ze sztabu lotnictwa niemieckiego o planowanym na 22 czerwca 1941 r. ataku na ZSRR. Wiele z pokazanych dokumentów nie było wcześniej eksponowanych publicznie, a o kilku z nich sądzono że już nie istnieją⁹⁴.

W 1996 r. na zamówienie strony rosyjskiej (dla Rosarchiw w Moskwie) – w ramach tzw. rewindykacji wymiennej – wykonano 11 036 klatek mikrofilmów z akt dotyczących dziejów stosunków polsko-rosyjskich i polsko-radzieckich oraz emigracji białogwardyjskiej w Drugiej Rzeczypospolitej⁹⁵.

Ponadto podjęto się wspólnej edycji źródeł dotyczących tragicznych losów Polaków w ZSRR po 17 września 1939 r.⁹⁶ Przekazane Polsce przez stronę rosyjską dokumenty na ten temat zostały opublikowane w edycji pt. *Katyń. Dokumenty zbrodni*⁹⁷.

⁹³ R. Techman, *Z pobytu w archiwach moskiewskich*, „Archeion” 1996, t. XCVI, s. 345–349.

⁹⁴ B. Węglarczyk, *Archiwa pokazane*, „Gazeta Wyborcza”, z 25–26 lutego 1995, nr 48 (1736), s. 6.

⁹⁵ B. Woszczyński, *Państwowa służba archiwalna w roku 1996...*, s. 329.

⁹⁶ Pierwszą edycją była publikacja pt. *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa 1992. Zob. także: *Z archiwów sowieckich*, t. I: *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992.

⁹⁷ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. I: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny (sierpień 1939 – marzec 1940)*, Warszawa 1995 (omówienie: „Archeion” 1998, t. XCIX, s. 261–265); t. II: *Zagłada (marzec–czerwiec 1940)*, Warszawa 1998 (omówienie: „Archeion” 1999, t. C, s. 317–321). Ponadto NDAP w Warszawie zwróciła się do

Z kolei Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, w ramach programu zabezpieczania polskich dóbr kultury na wschodzie, sfinansowało prace konserwatorsko-budowlane przy renowacji kościoła NMP w Moskwie oraz kościoła św. Katarzyny w Petersburgu⁹⁸.

Na drodze dalszych negocjacji rewindykacyjnych z Rosją stała uchwalona 5 lutego 1997 r. przez Dumę (izbę niższą parlamentu Federacji Rosyjskiej) ustawa *O prawie własności dóbr kultury, przemieszczonych do Związku Radzieckiego w wyniku drugiej wojny światowej i znajdujących się na terytorium Federacji Rosyjskiej*, która uznała wszystkie dzieła sztuki i archiwa zagarnięte przez Armię Czerwoną w II wojnie światowej za własność Rosji (jako swego rodzaju kontrybucja za poniesione w latach 1941–1944 straty w dziedzinie dóbr kultury); ustawodawca dopuszcza możliwość oddania niektórych zawłaszczonych dóbr kultury za pieniężną rekompensatą⁹⁹. Prezydent Borys Jelcyn w marcu zgłosił veto do ustawy (uznając iż narusza ona ratyfikowane przez Rosję prawo międzynarodowe oraz dwie umowy z RFN, w których zobowiązano się do zwrotu zagrabionych dzieł sztuki i archiwaliów), które Duma odrzuciła 4 kwietnia 1997 r. Kreml zaskarżył ustawę do Sądu Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej¹⁰⁰. Ostatecznie Sąd Konstytucyjny 20 lipca 1999 r. nakazał Dumie zmianę przepisów w artykule dotyczącym mienia państw sojuszniczych ZSRR w czasie II wojny światowej. Rozróżniono więc wrogów (tutaj przysługuje prawo zdobyczy wojennej

Federalnej Służby Archiwalnej Rosji z prośbą o przeprowadzenie poszukiwań archiwalnych, które mogłyby wyjaśnić czy istniały inne niż Katyń, Ostaszków i Starobielsk miejsca kaźni polskich oficerów (np. Tawda). Zob.: D. Nałęcz, *Czwarty Katyń*, „Wprost”, z 6 września 1998, nr 36, s. 11.

⁹⁸ *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, czerwiec 1997, nr 3, s. 27.

⁹⁹ Z. Raczynski, *Kłopotliwe trofea...*, s. 46. Znaczenie tej ustawy jest jednak ogromne, albowiem po raz pierwszy zagadnienia to reguluje w Rosji prawo, a nie (dobra lub zła) wola urzędnika. Od tego czasu wystawione publicznie dobra kultury – zagarnięte przez Armię Czerwoną – zawierają adnotację iż są upublicznione na podstawie ustawy z 5 lutego 1997 r., która potwierdza ich przywłaszczenie przez Rosję (wcześniej przez ZSRR). Może to odegrać ogromną rolę w przebudowie świadomości Rosjan, iż zagrabione dobra kultury trzeba będzie kiedyś zwrócić prawowitym właścicielom, a więc że nie są we władaniu Rosji na zawsze.

¹⁰⁰ A. Zaucha, *Wszystko nasze*, „Gazeta Wyborcza”, z 5–6 kwietnia 1997, nr 80 (2373), s. 6; „Głos Wielkopolski”, z 5–6 kwietnia 1997, nr 80 (16 136), s. 12. Borys Jelcyn uzasadnił swoją decyzję tym, iż ustawa była niezgodna z prawem międzynarodowym w artykułach dotyczących dóbr kultury będących własnością państw koalicji antyhitlerowskiej.

lub zwrot za odszkodowaniem)¹⁰¹ od mienia sojuszników. Pozostawiono jednak zapis, dotyczący zwrotu kosztów konserwacji i przechowywania dla obu tych kategorii państw. Dopiero wówczas powstały warunki do pełnej realizacji porozumienia polsko-rosyjskiego z 27 kwietnia 1992 r. Można było podjąć rozmowy w sprawie archiwaliów wyłączonych z rewindykacji przeprowadzonych w czasach PRL. Strona polska stanowisko w tej kwestii przedstawiła w trakcie posiedzenia polsko-rosyjskiej komisji do spraw dziedzictwa kulturalnego w Moskwie w dniach 1–3 września 1999 r. Postanowiono wówczas, że w pierwszej kolejności należy opublikować informatory i przewodniki dotyczące przemieszczonych dóbr kultury, a dopiero w drugiej kolejności rozpocząć negocjacje w sprawie ich zwrotu Polsce. Strona polska informator opublikowała w 2000 r.¹⁰² Natomiast strona rosyjska zamiast informatora o zasobach dzieł sztuki zrabowanych w przeszłości przez armię carską lub czerwoną i przechowywanych w archiwach, bibliotekach lub muzeach rosyjskich, ogłosiła drukiem katalog strat własnych¹⁰³.

Podczas trwania rosyjskich sporów proceduralnych nad ustawą o własności dóbr kultury, stronie polskiej udało się wynegocjować zwrot (na zasadzie wymiany) z pałacu w Pawłowsku koło Sankt

¹⁰¹ W postanowieniu Sądu Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej z 20 lipca 1999 r. stwierdzono, że były państwa nieprzyjacielskie: Bułgaria, Finlandia, Niemcy, Rumunia, Węgry i Włochy, utraciły prawo własności w stosunku do dóbr kultury, które zostały przemieszczone do b. ZSRR w ramach realizacji jego prawa do restytucji wyrównawczej, a ZSRR uzyskał prawo do władania, użytkowania i dysponowania nimi. Postanowienie zastrzegło jednak możliwość zwrotu dóbr kultury Niemcom i ich sojusznikom wojennym, ale na zasadach wzajemnie korzystnej wymiany w ramach współpracy międzynarodowej, wyrażonej umowami międzynarodowymi lub jako przyjazny akt Rosji wobec byłego państwa nieprzyjacielskiego. Ponadto jasno podkreślono, że „szkody wyrządzone Rosji przez państwo-agresora nie mogą być rekompensowane kosztem państw, które same były ofiarą agresji, gdyż pozostaje to w sprzeczności z ogólnie przyjętą normą prawa międzynarodowego, według której odpowiedzialnością za rozpętanie i prowadzenie agresywnej wojny obarcza się państwo, które dokonało napaści, a państwo poszkodowane nie może być narażone na sankcje”. Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej nakazał również sporządzenie pełnego wykazu dóbr kultury o pochodzeniu nieznanym, jakie znalazły się na terytorium Rosji, oraz ich opisu, a także zapewnienie dostępu do tych obiektów wraz z informacjami na ich temat. Ponadto Sąd Konstytucyjny prawo do restytucji uznał za nieograniczone czasowo. M. Kuh nke, *Postanowienie Sądu Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, grudzień 1999, nr 6 (18), s. 22–23 i 25.

¹⁰² Zob. *Archiwalia polskiej proweniencji...*, s. 13.

¹⁰³ A. P. Owsjanow, *Zagrabione, ukryte, zniszczone skarby Rosji. Kulisy poszukiwań*, Warszawa 2001. Zob. L. Adamczewski, *Rosyjskie poszukiwania*, „Głos Wielkopolski”, z 11 lutego 2002, nr 35 (17610), s. 18.

Petersburga, pochodzących z kolekcji wilanowskich osiemnastowiecznych obrazów Pompeo Batonego przedstawiających Apolla i dwie Muzy: Euterpe trzymająca dwie fletnie i Uranię z cyrklem i tablicą w dłoni. Przekazano je stronie polskiej 28 października 1997 r. w Warszawie w Ministerstwie Kultury i Sztuki. W zamian wydano Rosjanom ze zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu osiemnastowieczną akwarelę *Widok Monrepos koło Ludwigsburga* – stanowiącą własność pałacu w Gatczynie, którą Niemcy w czasie wojny przewieźli do Wrocławia¹⁰⁴. Z kolei prezydent Rosji Władimir Putin podczas swojej wizyty w Polsce w styczniu 2002 r. przekazał na ręce prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego kopie kilkunastu osobistych dokumentów gen. Władysława Sikorskiego (m. in. świadectwo maturalne, zaświadczenia z egzaminów na Politechnice Lwowskiej, zaświadczenia dokumentujące karierę oficerską, dokumenty finansowe oraz rękopis autobiografii). Dokumenty przekazano Centralnemu Archiwum Wojskowemu w Warszawie-Rembertowie oraz Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, której wicedyrektor Władysław Stępiak odczytuje gest Putina jako zapowiedź „chęci rozmowy o przekazaniu oryginałów”. Natomiast Aleksander Kwaśniewski chciałby, „aby przekazanie tych dokumentów było początkiem bardziej bliskiej współpracy polskich i rosyjskich historyków, archiwistów. Chciałbym, abyśmy mogli, tak jak deklarowaliśmy w czasie wizyty Putina, szerzej otworzyć archiwa rosyjskie do badań, a także abyśmy mogli część archiwaliów polskich, które znalazły się w Rosji, pozyskać do naszych zasobów”¹⁰⁵.

Nadal nie rozstrzygnięta pozostaje także sprawa archiwaliów byłej PZPR, albowiem Rosjanie w latach siedemdziesiątych na dużą skalę mikrofilmowali najważniejsze dokumenty partii komunistycznych

¹⁰⁴ M. Kuhnke, „Apollo i dwie Muzy” – szczęśliwy powrót z Pawłowska. „Cenne – Bezcenne – Utracone”, grudzień 1997, nr 6, s. 18. Natomiast w 2002 r. Rosjanie wydali Niemcom 111 pochodzących z XIV w. witraży z Kościoła Mariackiego we Frankfurcie nad Odrą. Zdaniem niemieckiego ministra stanu ds. kultury i mediów Juliana Nidy-Rümelina, zwrot witraży jest dowodem na „nowe podejście Rosji do kwestii współpracy w dziedzinie zwrotu dzieł sztuki”. L. Adamczewski, *Witraże wróciły nad Odrę*. „Głos Wielkopolski”, z 1 lipca 2002, nr 151 (17726), s. 5; *Rosja zwróci witraże z Frankfurtu nad Odrą*, *ibidem*, z 11 kwietnia 2002, nr 85 (17660), s. 5. Z kolei strona niemiecka zwróciła Rosji siedem obrazów zagrabionych przez armię niemiecką w pałacach pod Leningradem. Dotychczas znajdowały się one w Berlinie i Darmstadt. Zob.: *Zagrabione zwrócone*, *ibidem*, z 18–19 maja 2002, nr 115 (17690), s. 5.

¹⁰⁵ Ślady po Sikorskim. Kopie z archiwów rosyjskich, „Gazeta Wyborcza”, z 30 stycznia 2002, nr 25 (3933), s. 4. Zob. także: L. Adamczewski, *Znowu generał Sikorski*, „Głos Wielkopolski”, z 21 stycznia 2002, nr 17 (17592), s. 6.

państw Europy Środkowo-Wschodniej, a także otrzymywali raporty od zwalczających się frakcji wewnątrz tych partii. Na przykład podczas negocjacji rosyjsko-niemieckich Rosjanie przyznali się iż posiadają 24 522 rolki mikrofilmów z akt rządzącej w latach 1949–1989 w NRD – SED (są to m. in. dokumenty, w których wschodni Niemcy towarzysze partyjni wzajemnie się oczerniali, przygotowując się w ten sposób do zmian w kierownictwie oraz czystek w szeregach partyjnych). Udostępnienie tego typu akt w odniesieniu do PZPR znacznie poszerzyłoby bazę źródłową w badaniach nad najnowszą historią Polski¹⁰⁶.

Zagadnienia te nie stanęły jednak na przeszkodzie w opublikowaniu tomu III *Katyń – dokumenty zbrodni*, który w języku rosyjskim ukazał się w 2002 r. i został przywieziony do Warszawy przez dyrektora Federalnych Archiwów Rosji Władimira P. Kozłowa 3 października 2002 r. z okazji 10-lecia podpisania umowy o polsko-rosyjskiej współpracy archiwalnej. W rewanżu naczelny dyrektor Archiwów Państwowych Daria Nałęcz stwierdziła, że „udostępnimy rosyjskim kolegom wszystkie dokumenty dotyczące jeńców wojny polsko-bolszewickiej. To temat, który historyków rosyjskich interesuje i boli”¹⁰⁷.

4. Konkluzje

Wieloletnie doświadczenia w poszukiwaniach polskich dóbr kultury wykazały, iż istnieją obok siebie dwa odmienne sposoby traktowania zagrabionych w przeszłości dóbr kultury przez ich obecnych posiadaczy. Janusz Tazbir nazwał pierwszy z nich szwedzkim, a drugi radzieckim. Różnica między nimi polega na tym, że: „Sposób szwedzki polega na sporządzaniu dokładnych katalogów, dzięki którym można bez trudu dotrzeć do poszukiwanego dokumentu czy książki. Radziecki sprowadzał się do trzymania tych zbiorów pod kluczem przy równoczesnym baczeniu, aby ich dawni właściciele nie dowiedzieli się o istnieniu danej pozycji”¹⁰⁸.

¹⁰⁶ T. Kaczmarek, *Pełen wątpliwości prezent Kremla*, „Głos Wielkopolski”, z 2–4 maja 1997, nr 102 (16158), s. 8.

¹⁰⁷ *Rosyjscy archiwiści w Polsce*, „Gazeta Wyborcza”, z 4 października 2002, nr 232 (4140), s. 8.

¹⁰⁸ J. Tazbir, *Pamięć w kawałkach. Polska skopiuje to co jej zabrano*, „Polityka”, z 9 czerwca 2001, nr 23 (2301), s. 78.

Dwoistość postępowania grabieżców z polskimi dobrami kultury – gdzie sposób szwedzki realizowała jedynie Szwecja, a radziecki wszystkie pozostałe kraje – zmusiła Polskę przy próbach ich restytucji do stosowania kilku sposobów umożliwiających wzbogacenie dóbr kultury narodowej, czyli: rewindykację, rewindykację wymienną, windykację, reewakuację, repartycję i repatriację.

Prowadzone przez Polskę tymi sposobami działania na rzecz restytucji polskich dóbr kultury pozwalają na sformułowanie – jako rezultatu prowadzonych badań i analiz – kilku wniosków porównawczych i uogólniających:

1. Polska Ludowa już w 1945 r. podjęła starania o rewindykację i reewakuację polskich dóbr kultury ze stref okupacyjnych Niemiec i Austrii, co zakończyło się częściowym powodzeniem w zachodnich strefach okupacyjnych (albowiem z radzieckiej strefy okupacyjnej pojechały w przytłaczającej większości do ZSRR), gdyż nie była ona państwem suwerennym, lecz satelitą Moskwy (choć wystąpiły także pojedyncze przypadki wymiany akt z terenu ziem zachodnich między Polską a radziecką strefą okupacyjną). Wówczas alianci zachodni uznali prawo Niemców do posiadania wywiezionych ze wschodu dóbr kultury.

2. Działania restytucyjne władz PRL po 1956 r. nie były typową rewindykacją, lecz w przypadku ZSRR – aktem łaski lub „darem” (choć była także ograniczona wymiana).

3. Dopiero suwerenna Trzecia Rzeczypospolita – w oparciu o układ o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z Rosją podjęła starania o restytucję wywiezionych w okresie zaborów oraz w czasie I i II wojny światowej polskich dóbr kultury, znajdujących się obecnie na terytorium tego państwa.

Stawiając jednak pytanie: „co zwracać?”, a „czego żądać?” – należy pamiętać o obowiązujących normach prawa międzynarodowego (szczególnie gdy będąc stowarzyszeni z Unią Europejską, staramy się wejść do zjednoczonej w Unii Europejskiej części naszego kontynentu). Obecnie powszechnie respektowana jest zasada pertynencji ograniczonej, która dobra kultury przypisuje do obszaru ich powstania, a wraz ze zmianą granic, ulega zmianie także ich właściciel; a prawo restytucji (głównie poprzez wykonanie kopii – czyli prawo repartycji) odnosi się jedynie do akt o charakterze administracyjnym.

Stąd słusznie konstataje Władysław Stępniaak, że: „Nie wymaga wyjaśnienia prawo Polski do restytucji, w tym i restytucji zastępczej,

mienia wywiezionego przez okupanta radzieckiego i wojska sowieckie z jej obecnego terytorium. Zasada »Quod is in territorio, es etiam de territorio« oznacza w odniesieniu do naszych rozważań, że własność państwa dzieli całkowicie los terytorium, a więc przechodzi na sukcesora. To zastrzeżenie dotyczy oczywiście obecnej zachodniej i północnej części terytorium RP oraz b. ziem wschodnich. [...] W wyniku zmiany granicy państwowej archiwalia dzielą los swej siedziby, a ich posiadaczem staje się państwo, do którego ta siedziba należy. Wówczas gdy w skład zasobu danego archiwum wchodzi zespoły archiwalne dotyczące terenów po jednej stronie granicy, stają się one własnością państwa, które posiada te tereny. Zespoły dotyczące terenów po obu stronach granicy są w posiadaniu państwa, na którego terytorium znajduje się siedziba archiwum. W wypadku jednak, gdy w większym stopniu dotyczą one terytorium państwa – poprzednika, zostaną mu wydane. Uzupełnieniem tych regulacji są zasady udostępniania materiałów archiwalnych w związku z sukcesją państw. Sprowadzają się one głównie do wymiany mikrofilmów interesujących strony akt, których oryginały nie podlegają przekazaniu. W sytuacji, gdy realizacja wyżej przedstawionych zasad, w określonych przypadkach, natrafić może na poważne trudności, możliwe jest zastosowanie, w charakterze środka specjalnego, **propagowanej przez UNESCO koncepcji tzw. wspólnego dziedzictwa kulturalnego** [podkr. – D. M.]¹⁰⁹.

Tak więc na niekorzyść Polski w sprawach restytucyjnych wpływa obecnie fakt przesunięcia granic naszego państwa w kierunku zachodnim po II wojnie światowej. Jednak należy pamiętać, że prawo międzynarodowe publiczne rozróżnia postępowanie wobec mienia państwowego (tu zasada przejścia praw na sukcesora nie powinna podlegać dyskusji) i mienia niepaństwowego (tutaj ważna jest wola donatora). Odmienna sytuacja występuje w sprawie dóbr kultury powstałych w obecnych granicach Polski i państw z nią graniczących, a znajdujących się od czasu II wojny światowej na terytorium sąsiada. Polska wysuwa roszczenia rewindykacyjne w tej sprawie głównie wobec RFN i Rosji¹¹⁰, ale także Ukrainy (od 1945 r.

¹⁰⁹ W. Stępnia, *Archiwalia polskie w zbiorach państw obcych*, [w:] *Archiwalia polskie wobec wyzwania...*, s. 53–54.

¹¹⁰ W latach pięćdziesiątych wróciło do Polski z ZSRR około 80 tys. dzieł sztuki, natomiast straty polskie wynoszą łącznie około 600 tys. dzieł sztuki (dane przytoczone przez Tadeusza Polaka – Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą). Zob. L. Adamczewski, *Polskie ślady*, „Głos Wielkopolski”, z 21 lutego 1997, nr 44 (16 100), s. 4.

w Kijowie znajduje się m. in. księgozbiór biblioteki w Lidzbarku Warmińskim)¹¹¹. Natomiast RFN domaga się zwrotu dóbr kultury ewakuowanych z centralnych obszarów Rzeszy w latach II wojny światowej na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej, a przejętych po zakończeniu działań wojennych (a więc przed decyzją wielkich mocarstw z Poczdamu w sprawie przekazania Polsce obecnych Ziemi Zachodnich i Północnych jako rekompensaty za utracone na rzecz ZSRR ziemie zabużańskie) przez państwo polskie. Niemcom chodzi zwłaszcza o Bibliotekę Pruską¹¹² (jej historyczną siedzibą pozostaje Berlin), która – można obiektywnie stwierdzić – znalazła się na terenie Polski przypadkowo, albowiem została tam ewakuowana i ukryta przez Niemców w trakcie działań wojennych (czyli Polska jej nie zagrabiła!)¹¹³.

Powodzenie polskich starań restytucyjnych zależeć będzie więc od wypracowania *modus vivendi* zarówno wobec sąsiada na granicy zachodniej, jak i sąsiadów na jej rubieżach północno-wschodnich i południowych.

Poznań, dnia 16 listopada 2002 r.

ANEKS

Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaźni i dobrosąsiedzkiej współpracy z 22 maja 1992 r.

Art. 13

1. W oparciu o bogate kulturalne dziedzictwo Polski i Rosji oraz ich wkład do cywilizacji europejskiej Strony będą sprzyjać rozwojowi wszechstronnej współpracy w dziedzinie kultury, nauki, oświaty i szkolnictwa wyższego na zasadach określonych w konwencjach UNESCO i dokumentach Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz na podstawie odpowiednich umów dwustronnych.

2. Strony będą podejmować działania na rzecz rozszerzania różnorodnych form wymiany kulturalnej, a także sprzyjać bezpośredniej współpracy między instytucjami, stowarzyszeniami kulturalnymi oraz twórcami.

¹¹¹ „Polityka”, z 21 czerwca 1997, nr 25 (2094), s. 106.

¹¹² Zob. obszernie: W. Kalicki, *Ostatni jeńiec wielkiej wojny*, Warszawa 2002.

¹¹³ L. Adamczewski, *Rekompensata?...*, s. 3–4. Zob. szerzej: W. Kowalski, *Sytuacja prawna pomieckich zbiorów bibliotecznych w Polsce*, „Przegląd Biblioteczny” 1997, R. LXV, z. 1.

3. Strony będą współdziałać w celu ujawnienia, zachowania i scalenia, wprowadzenia do obiegu kulturalnego i zapewnienia niezbędnej ochrony prawnej, materialnej i innej w odniesieniu do znajdujących się na ich terytoriach wartości, zabytków i obiektów, związanych z historycznym i kulturalnym dziedzictwem narodów drugiej Strony, a także będą umożliwiać dostęp do nich.

4. Zgodnie z międzynarodowymi standardami i porozumieniami, w szczególności zgodnie z dokumentem krakowskiego sympozjum Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w sprawie europejskiego dziedzictwa kulturalnego oraz dwustronnymi umowami Strony będą sprzyjać pracom nad wzajemnym ujawnianiem i zwrotem dóbr kulturalnych i historycznych, w tym materiałów archiwalnych, które zaginęły, zostały bezprawnie wywiezione lub w inny nielegalny sposób znalazły się na terytorium drugiej Strony.

5. Na podstawie odrębnych umów Strony będą tworzyć korzystne warunki dla działalności istniejących i nowo tworzonych Ośrodków informacji i kultury jednej Strony na terytorium drugiej Strony.

6. Strony będą sprzyjać tworzeniu warunków dla szerokiej wymiany informacji oraz dostępu do niej. W tym celu będą popierać współpracę między instytucjami masowej informacji, w tym prasy, radia i telewizji. Będą popierać także współdziałanie w zakresie wymiany i rozpowszechniania książek oraz przekazów audiowizualnych.

Art. 17

1. Cmentarze, miejsca pochówków, pomniki i inne miejsca pamięci, będące przedmiotem czci i pamięci obywateli jednej ze Stron, zarówno wojskowe jak i cywilne, znajdujące się obecnie lub zarządzane, na podstawie wzajemnych porozumień, w przyszłości na terytorium drugiej Strony będą zachowane, utrzymywane i otoczone ochroną prawną, zgodnie z normami i standardami międzynarodowymi oraz zwyczajami narodowymi i religijnymi.

2. Obywatele jednej strony będą mieli zapewniony dostęp do miejsc pochówków i pamięci rodaków znajdujących się na terytorium drugiej Strony, a także zapewni się im możliwość opieki nad grobami i miejscami pamięci.

3. Strony będą współdziałać w ustalaniu i rejestracji miejsc pochówków obywateli jednej Strony na terytorium drugiej Strony, jak również dokonywać wymiany informacji o poległych i zaginionych bez wieści.

Źródło: J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998, s. 229-231.

Дарюш МАТЕЛЬСКИ

Старания реституции полоников из России во время Третьей Речь Посполитой

Советский Союз признал, что грабеж культурного богатства на территории захваченных Красной Армией в 1944–45 годах является основной формой дополнения военных потерь в области культуры, какой нанёс ему Третий Рейх после 22 июня 1941 года. От этого принципа отходили очень редко. За Красной Армией шли группы архивистов, искусствоведов и работников музея (так называемые культурные батальоны НКВД). Найденные культурные богатства они считали военной добычей, что возвращалось на родину, только со временем, как „дар от Советского народа”. Ограниченная ревиндикация имела место на переломе 1956–60-х годов и не принесла ожидаемых результатов так как материалы были „стерилизованы” советскими архивистами. Ревиндикация из Советского Союза была дополнена также репартицией (копий) полоников. С половины 1960-х годов это было темой табу в отношениях ПНР и СССР.

Вопросы ревиндикации польских культурных богатств из Советского Союза были подняты сразу же после формирования Правительства Тадеуша Мазовецкого 12 сентября 1989 года. Хотя советская сторона согласилась вернуть Польше собрание Оссолинеум во Львове, возвращение не осуществилось (из-за возражений властей Украинской ССР). Единственным эффектом реституционных действий была выдача Советским Союзом, в начале декабря 1990 года семи бронзовых гробовых плит (из которых пять походит из Познаньского собора), которые были вывезены немцами в январе 1945 года в горы Харзу и там захвачены Красной Армией и переданы в ленинградский Эрмитаж.

В октябре 1991 года образовано Бюро Уполномоченного Правительства Речь Посполитой по Делах Польского Культурного Наследия за Границей, который ставит себе задачу инициации и координации действий в области охраны польского культурного наследия за границей, напр. финансированием реновации полоников восточной части II Речь Посполитой, а также на так называемых давных землях (которые не вошли в состав Польши после рижского договора 1921 года). 27 апреля 1992 года в Варшаве был подписан договор о сотрудничестве между главной дирекцией государственных архивов и комитетом по делам архивов при правительстве Российской Федерации, что в одиннадцати словах урегулировал принципы сотрудничества. Исходя с чего, 29 июня этого же года было создана в польском Министерстве обороны Военная Архивная Комиссия, которая скопировала свыше 430 тыс. листов документов с Особого Архива и Государственного Военного Архива, прежде всего акты с 1939го по 1941 год.

Очередным эффектом дипломатических действий польского МИДа было подписание 18 мая 1994 года в Варшаве договора о сотрудничестве в области раскрытия и возвращения культурных богатств, перемещённых на территории другого государства. В октябре 1994 года собралась польско-русская рабочая комиссия по делам раскрытия и возвращения культурных богатств, перемещённых на территорию другого государства. Однако из-за сопротивления российской стороны не удалось добиться не только возвращения полоников, но даже не стеснённого доступа польских архивистов к архивам в России.